

С(кар)2
Л13

Карач. 928

Лаипанланы Хамид

Гизел

Лайпанланы
Хамид

ДГИЗЛА

ХАПАРЛА

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ
ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1968

Неден да бягъалы

Къачда чапракъ акъгъан заманда, бир кюн область газетни иши бла алчы малчыланы юсюнден жангы хапар излей, мен Тебердиге кетдим. Ёзеннге салкъын айланыргъа „Москвич“ бла джырылдаб элге кирдим. Совхозну экинчи бёлюмюню тамадасын Магомет улу Мунирни конторда табыб, кереклими айтдым. Алайда олтуруб, экибиз да иги кесек ушакъ этдик. Областха айтылыб тургъан махтаулу малчы-

ларындан Мунир талай хапар айтды. Джюн бла бютеу Ставрополь крайда махталгъан сюрюучю Мухтарны хапарын да айтды... Экиндиге дери айланыб, элде болгъан малчылагъа да тюбедим, хапар джаздым; сурат алдым. Амгъата Аягъында фермагъа дери да чабыб къайтдым. Экинди бола тууар ферманы областха айтылгъан сюрюучюсюне Чомургъа атландым. Чомур коридорда кѣпчек джамай тургъанлай юсюне бардым. Саламлашдыкъ, къол тутдукъ. „Кел марджа, юйге кел“—деб, ол къаты болду. Алай а мен хауаны сюйюб, аны къатында шиндикге чѣкдюм. Кѣб да создай, кереклими сордум. „Не айтады экен?“—деб мен аны уллу къара кѣзлерине сынаб къарадым. „Хапарынгы газетде чыгъарлыкъбыз,“—деб дагъыда къошдум. Бу сѣз бла мен аны кѣлюн ачыб, хапар айтдырма деб умут этдим. Алай болса да, не сынаб къарасам да тюрленмеди, къюлмей, ышармай, сабыр шош айтды:

— Да манга хапар сора келген къуру сен тюлсе, ма талай джыл болду кел да сор, джаз, сурат ал, махта... Адамны таймаздан алай махтаргъа къалсакъ, бузуб къояргъа да боллукъду. Тюсю, сиз мени махтау бла бузарсыз деб къоркъмайма, берекет берсин, сау болугъуз келгенигизге да. Алай болса да, джаш малчыла, башха аламан адамла кѣбдюле. Айырыб алагъа эс бѣлсегиз иги боллукъ эди.

— Эшда, эшда, Чомур, манга башха хапар керек тюлдю, бирсикиюн областда малчыланы сѣздлери ачылады...

— Да билеме, мени да ары чакъырадыла. Къартны къатында уллу чоху бла бир къызыл песни эслеб, кесими тыялмай сордум!

— Айыб этмегиз, бу кызыл пес къайдан чыккыгъанды, ха?

— Аны уа бир да сорма,—деб къарт джохар мыйыкларыны тубюнден эки ал тишин агъартды.

— Оллахий, мен пес кёрмегенли джыйырма джыл бола болур.

— Да ма, кёр,—деб песни манга узатды. Сейирсиндим, кълумда тегерек айландырыб сынаб къарардым.

— Къайдан чыккыгъанды бу сизге?

— Тюркден.

— Алай дегенинг?

— Да алайды, оллахий, мен патчахны заманында Тюркге барыб келдим... Кеси башым бла тюл, юйдегим бла... Кёбле бла. Майна, Лейла, ол да Тюркге барыб айланыб келгенлени бириди.

— Ол школда устаз болуб ишлеген Лейламы?

— Хо, ма ол. Ол заманда Лейла эмчекден да айырылгъан болмаз эди. Элде бюгече Лейлагъа уллу къууанч боллукъду.

— Не ючюн?

— Лейла туугъанлы ма толу элли джыл болду. Школда устаз болуб ишлегенли да отуз джыл. Клубда бюгече анга уллу къууанч боллукъду, оюн да кергюзюрюкдюле. Мени къой да ма сен Лейланы хапарын джаз, халкъ мени неми да биледи, Лейланы уа несин биледи? Джаш тёлюге акъыл, эс берирге излей эсенг, джаз аны хапарын! Джарлы, онгсуз кишини баласы эди. Майна кёресе. Совет властны кючю бла Лейла къаллай алапат адам бол-

гъанды, окъуу бла да онглуду, Москвада университетни бошагъанды! Дей келиб, Чомур узун чал сакъалын сылай, хапаргъа сингди.

Лейланы мен сабийлигинден бери таныйма, суйген тенгими баласыды... Ала бла биз Тюркге да бирге бардыкъ, анданда бирге келдик, мында да къабыргъа хоншу болуб джашайбыз.

— Ол къачан болгъанды,—деб сордум.

— Биз Тюркге 1904 джыл къачда кетиб, эки джыл да турмай ызыбызгъа къайтыб келдик. Ол джыл Къарачайдан Тюркге иги кесек адам кетген эди.

— Да сиз Тюркге нек баргъан эдигиз?

Къалын бурма акъ сакъалына джыйрыкъ къынгыр бармакъларын батдыра, кёб затны сынагъан кёзлерин джумуб, сагъыш эте, Чомур таукел бардырады:

— Да Тюркге кетгенни чуруму бирча тюлдю; сёз ючюн, байла, бийле кетген чурум бир, урунган халкъны кетген чурумлары да башха...

Лейланы атасы Шамилни да мени да Тюркге кетер акъылыбыз не аз да джокъ эди. “Аталарыгъыз абрек айланадыла”,—деб старшина бизге былай илинди да не аз да джашау бермеди. Патчах бла байла, бийле бла кюрешген адамланы Тюркге зор бла, кюч бла кёчюрген эдиле. Кёчгюнчюлюк байлагъа, бийлеге, патчахлыкъгъа къууанч иш болуб чыкъгъан эди. Бир джанындан ала бла къазауат этиб айланган адамланы къысдаб, аладан баш алыр иннет, экинчиси, Тюркге кетгенлени джери байлагъа, бийлеге къалгъанды. Тюзюн айтсакъ, аланы бир бёлеги да кеслери разы болуб кетген эди.

— Ала кеслери нек кетгендиле? Муну баш чуруму не болду?

— Аны баш чуруму, джарлылыкъ, онгсузлукъ, эзилген, унукъгъан халкъ бу зорлукъдан джаханимден бир къутулсакъ деб кетген эдиле. Ол джыл Къарачайдан Тюркге байладан да кёб адам кетди, аланы чурумлары да бизден башха эди. Россиягъа терс кёзден къараб, Тюркге джан басхан байладан танг кесек кетдиле.

Биз Къарачайдан былай чапракъ акъгъандан сора, мал баугъа джараша чыкъдыкъ. Эй, ол кюнлени унутхан бек къыйынды! Эсимдеди, биз кетген кюн чууакъ, къургъакъ кюн эди, кёб ёгюз арба сабийден, къартдан да толу, Теберди ёзенни энишге айланды... Аланы ашыра талай атлы да тебреди... Ёзенни букъу басды, кёчер агъачла да арба джау табылмай „джз—з—зы“—деб эски джырлары тартдыла, ол кюн бу элде болгъан джылауну бир да сормагъыз! Да сагъыш этигиз, джыламай да не этсинле?

Дуня чачуу—къучуу болду, ана—бала бир бирлеринден айырылдыла. Кимни къызы эри бла Къарачайда къалыб, атасы, анасы, Тюркге кетди, кимни да къызы—джашы юйдегилери бла Тюркге кетдиле, аланы ата—аналары къалдыла.

Экинчи кюн ингирде биз Пашинскеге кирдик. Ол кече баргъанла алайда къалдыла, биз да Токманов Василий деб бир орус танышыбызда къалдыкъ. Ол, Василий, эсли, бек ангылагъан адам эди... Кеси да чеплеу заводда ишлей эди.

Алайда оруслула, хоншу—тийре юсдюбюзге басындыла. „Ийнаныгъыз, Тюркде сизге джашау джокъду,

ачдан ауруудан да кырыллыксыз, сизнича джашау излеб тыш кыралга кетген оруслула кыармалгандыла, бармагыз, “—деб кимден да бек Василий тилеб кюрешди... Оруслулары кючлери бла ол кече Пашинскеден ызына Кырачайга талай адам кыачды. Алары оруслула ат арба бериб кече бла ашырдыла.

Ол кюн биз да Василий айтханны этмегенибизге сокыураныб, кюйе—кюйе айландык... Майна ол кече кыачханла бююн да сау эсен: Кыуатлары Хасан, Джашаккулары Адил, Токлары Исса, Текеланы Ахмат, дагыда талай адам. Сау болсун Васил, эки машок будай ун берди да бир бек джарады.

Андан сора биз Невинкага бардык. Алайдан да Новороссийскеге ашырдыла.

Экинчи кюнюнде барыб Кыратенгизни джагыасына тюшдюк. Новороссийскеде таулу миллет толу: Малкыар, черкес, абаза, кыабарты. Мекям зат джок, халк алай орамлада, кийизден, кюйюзден балаган ишлеген да бар. Кеме келген болса, кюпселеге, кеме иелеге байла ачха—бочха бериб алайда мычымай Тюркге кетедиле. Кырангы халк да кеме табмай алайда сау эки айны саклаб инджилди... Биз Стамбулга „Нукер“ деб бир эски аман кемечикге миндик. Адам тык тыклама, кыарт да, джаш да басынды. Танг ата Стамбулга джетдик, алай а ауруулары джугыарыкды деб бизни тенгизден тышына джибермедиле, шахарга бастырмадыла, ашарык кереклибизни алырга да кыоймадыла. Ачдан еле тенгизде сау бир ыйыкны турдук. Елюккерибизни да тенгизге ата эдик. Андан сора Стамбулдан узак болмай, элтиб тенгиз джагыасына

кыудула. Алайда бир айны джашадыкъ. Бурун кетген къарачайлыладан да талай адам аллыбызгъа келиб, хапар айтды... Джашау излей Тюркге келиб къармалгъаныбызны айтмагъанлай да билген эдик. Эм артында бизни отуну, сууу болмагъан тамам халек бир къум, бир исси джерге элтиб атдыла. Ол тегерекде да кавказчыла кѣб. Алайда да межам юй джокъ, кийизи кюйюзю болгъан балаган этерге кюрешеди. Алайдан узакъ болмай Коня деб бир гитче сахарчыкъгъа джаяулай барыб—келиб турдукъ. Алайда да бир алты айны джашадыкъ... Бизнича кѣчгюнчюлеге эшитген болурсуз, мухаджирле дей эдиле... „Мухаджирле“ джыр да барды, аны бюгюн да джырлайдыла. Тюрк власть бизге не аз да болушлукъ этмеди, джер берген, юй орун берген оноу джокъ. Сора алайда хар ким да кеси башына оноу эте башлады... Эй, анасыны, бюгюн да эсима тюшсе, джюрегим чанчады, келгенле алайда уллу къыйынлыкъланы сынадыла. Хауа, суу джарашмайды, тюрлю—тюрлю джукъгъан ауруула джайылдыла, дохдурла табылмайдыла, ачлыкъ-джаланнгаллыкъ джетди, халкъ къырылыб дырын болуб башлады. Ант этеме, эм артында ёлюклени басдырыргъа адам табылмай, дуняны чирик ийис кючлеб солуялмай тохтадыкъ... Оллахий сагъыныргъа да къоркъама, анасы ёлюб сойланыб ма алай, баласы аны эмчегине джабышыб тургъанын кѣзюм бла кѣргенме... Таб, ачхасы болгъанда сатыб алыргъа джукъ табмай эди. Залимлик, зорлукъ Россиядан да Тюркде кючлю болуб чыкъды. Джер, суу байланы къолунда, халкъ да ачдан ёле. Тюркню урунганлары да джарлы, джахил. Кысха айтыргъа Тюркде

джашау табабыз деб барыб кырылыб кьалдыкь. Джалындан чыгыб джанган отха киргенча болдукь, Тюркде джандет табабыз деб барыб, кьара джаханимге тюшюб кьалдыкь. Кавказгьа таралдыкь, термилдик, алай а не мадар ачха, бочха джокь, таб болса да Тюркден Россиягьа ызыбызгьа кьайтыргьа эркинлик бермей эдиле. Аны ючюн кьарамай джашыртын кьачыб Кавказгьа кьб адам кетди..

Ол заманда, эшда, Лейла да аны эгиз кьарнашчыгы да эмчекден айырылгьан болмаз эдиле. Ачлыкь, джалангачлыкь Лейлагьа да бизге да джетди, кьартларыбызны да Тюркде асырадыкь, сауларыбызда ачдан кьбюб башладыла. Айыб этмегиз уялмай айтайым, оллахий билляхий, бирин буруб мен айтмайма, джаратылгьанлы урламагьанма, киши хакь ашамагьанма... Алай болса да, бир кюн, анамы тоблукь болуб, ачдан кьбюб тургьанын кьргенимде дунямы унутдум. Эки—юч джаш да алыб барыб уллу джолну джанын сакьладыкь. Танг ата талай тюрк кюпсе джюкю тюелени тизиб аллыбызгьа чыкьгьанлай, кьычырыкь этиб юслерине агылдыкь. Ол кюпселе бир кьызбай затла кьере эдим, бизни былай кьараб кьрюр кьрмез тюелерин да кьюб, мукьут болуб кьачдыла, думп болдула. Ашарыкь табханыбызны алыб, ызыбызгьа кьайтдыкь. Андан сора киши хакь ашамазгьа да ант этдим.

Тюркден кьлюбюз чыгыб, Россиягьа, Кавказгьа уллу таралдыкь: „Шо кьарачай тауланы былай кьараб кьрюр бир ёлсек“,—деб дыгалас этдик, термилдик. Ант этеме буруб айтмайма, ёлюкдени кьыбылагьа айландырмай Кавказгьа айландырыб асыраучан

эдик. Тебердиден бир отлукъ таш хурджунумда къалыб кетген эди да къоймадыла, талай адам андан сындырыб бирер бурху алдыла, тансыкълаб ол таш кесеклени хазыр орунларында айландырдыла. Бир кюн талай адам Кавказгъа кетерге оноу этдик.

Алай а ачха—бочха къайда?! Бир иш табылса дедик да, Лейланы атасы Шамил да мен да Коня шахаргъа атландыкъ. Таб тюшюб саталсама дедим да атамдан къалгъан кюмюш сагъатымы да алдым. Зорум деб Лейланы тамада эгечи бар эди, ачдан кёбюб тургъанлай тохтамады, ол да бизни бла тебреди. Шахарда базарда да кёб айландыкъ, алай а хайыр тюшер джер иш—кюч табмадыкъ. Башхагъа табылмагъан иш артыкъ бизгеми табыллыкъ эди? Тамам арыб, ачдан кёзюбюз къарангы эте, барыб базар къатында хуна джанына чёкдюк, тамам абызыраб, тилибиз къуруб, башыбызны къара сагъыш басыб тынгылашдыкъ.

Биз да алай эте тургъанлай бир кенг шалбар, базыкъ тюрклю, къызыл песин да джамбаш къаблаб, чончайма мыйыкъларын бура, къатыбызгъа келди. Чырайлы Зорумну кёзюн, башын сынай келиб, тохтады. Кетиб, сора бир тюрклюню алыб келиб анга къызыны кёргюзюб: „Ма муну алыб бере эсенг, аууз мардангы береме,“—деди...

Биз да ол кюпсени ачы сёзюн кёлтюрелмей уллу кыйналдыкъ. Кюпсени бу сёзю джаш, субай къызыны, Зурумну да джюрегин чанчдырды. Къызыны кёлюне тюрлю—тюрлю сагъышла келдиле, башын къа-

ра сагъыш басыб дунясын унутду... Ачдан да кѣбюб, тели ауруудан джатхан анасыны тюрсюню аны кѣзюне кѣрюндю... Зорум ачдан кѣбюб тоблукъ болуб тургъан атасыны кѣзюне мыдах къараб таралыб тиледи:

— Атам, ой атам, анам ёлюб къалады, къан джауады бизге, шо анга бир къабарыкъ мадар, къабарыкъ болса джаны сау къаллыкъ эди...

— Атасы анга мыдах къараб сабыр айтды:

— Эй къызчыкъ, къармалгъанбыз, халкъгъа табылмагъан мадар бизге къайдан табылыр?

Лейланы атасы да, мен да ачдан къырылгъан адамларыбызгъа энди не мадар?—деб къара сагъышха кирдик... Бир заманда къарасакъ. Зорум джокъ. „Кеси кереклисине джаллагъан болур“,—деб, иги кесекни сакъладыкъ. Алай а Зорум думп.“ Хата болур да, джюр къарайыкъ,“—деб биз да былай ёрге къобханлай Зорум чартлатда аллыбызгъа чыкъды. Ол чабыб джетиб талай джылны кѣрмей тургъанча атасыны бойнуна къадалды, айландырыб талай кере къучакълады. „Бу былай нек этеди, не болду мынга?“—деб сейирсиндик. Къыз джыламугъу бла атасыны бетин мылы этди. Мени да къучакълады. Эки акъ кѣзю да джыламукъдан толуб: „Атам тилейме мени ючюн анамы уппа этерсе?“—деб, атасыны къолуна бир кюлте къагъыт ачханы да бысыдырыб, базар таба башын атды.

„Зорум, о Зорум, тохта алай тохта!“—деб экибиз да бирден къычырдыкъ. Алай а ол бурулуб да къарамады, эрлай адам къалынына сингиб, думп болду.

Шамил да мен да туруб аны ызындан чабдыкъ, алай а дженгил ыз тюзетелмедик. Айлана—айлана барыб, базарда бир мюйюшге бурулдукъ. Барсакъ алайда талай тюрк кюпсе, сатылыб алыннган бѣлек таулу къыз, аланы ичинде ол биягъы быдырлы кюпсе, аны къатында да бизни Зорум бети къуту да кетиб уф десенг ауарлай.

Лейланы атасы былай джетер джетмез арам къарам этмей, тюрк кюпсени боюн джигине къакъды, ол чѣмеле барыб бауурун къумгъа берди. Эки кюпсе да эрлай джетиб Шамилни арагъа алдыла. Мен да джетиб бир эки сермегенлей, кюпселе тонгузлача томалдыла. Бир эки джамаулу тюркю да бизге къошулуб кюпселени къакъдыла. Олсагъат чартлаб бир кызылбашлы полицай джетиб Шамилни тутду, ол бери айырылыб:—„Ма адам ашарла“,—деб былай бир кере сермегенлей, ол да башы тубюне болуб томалды. Олсагъат алайгъа талай полицай джетди. Шамил: „Къызымы ачха бла алдаб, терилтирге излейди“...

„Ма эшек“—деб кюлте ачханы кюпсени бетине урду, джагъасындан алыб дагъыда къагъа башлады. Тюменликле джел эте къумгъа чачылдыла. Эки—юч кызылбаш да джетиб Шамилге къадалдыла. Ол дагъыда айланыб аланы сермеб башлады. Мен да къошудум. Полицайла, кюпселе бары да чабдыла, басындыла. Ол быдырлы кюпсе да тобукъланыб, къадалыб ачханы джыйыб: „Мен муну кызын къатыннга алама... Ачхамы да алыб, кызын сыйырыб кетерге умут этеди, тилейме болушу-

гъуз!“—деб кычырды. Полицай ачханы кюпсени кю-
лундан сермеб алыб, джан хурджуна быстырды.
Герохун кюлуна алыб, кыайда аны кызы, деб сор-
ду. Кюпсе да кёргюзю. Джарлы Зорумну джылай
тургъанын эследим., “Элт кызыны, ол сеникиди“,—
деб полицай анга буйрукъ берди. „Тебрегиз“,—деб
герохну тутуб бизни да аллына сюрдю. Эки юч по-
лицай да тегерегибизден алыб, сюрюб бизни поли-
циягъа элтдиле.

Оюла тургъан бир эски топракбаш юйге бардыкъ.
Бизни алай мюйюшге сюдиле. Кызылбашланы
бири да стол джанына чёгюб харифлени эджиклей,
дыгалас этиб протокол джазды... Ол а бизге про-
токолну магъанасын да айтмады, бурнун дженги
бла сюрте: „Биз сизни тутдукъ, ишигиз сюдге бар-
лыкъды,“—деди. „Бир адамгъа джюкге беригиз,
тюрге джибермегиз, анабыз ёле турады,“—деб
джалыныб, джалбарыб тиледик. Алай болса да кы-
зылбаш кюлагына да алмады. Биз айтханны эшит-
меген кибиб этиб кюйду. Болмагъанында мен кю-
мюш сагъатымы чыгъарыб: „Ма муну да ал, тилейбиз
биз сюдге дери кыайры кыачарыкъбыз, ийигиз!“—
деб айландырыб баш уруб тиледим. Кызылбаш
сагъатны мени кюлумдан алыб, хурджуна салыб
тынгылауну басды... Бир кесекден: „Хайда кетигиз,
сизни ишигизге оноу сюд этер,“—деб буйрукъ
берди.

Небизни да унутуб юйюбюзге кыачдыкъ.

Ол кюн биз кёрген кыыйнылыкъланы унутуб
болалмайма. Ол бюгюн да мени джюрегиме былай
кыара тюйюмчек болгъанлай турады... Джаныбыз

кѡолубузда болса атарлай болуб, абына, сюрюне тамам абызыраб кюйююзге джыйылдыкъ.

Экинчи кюн талай адам да болуб, Коня сахаргъа барыб Зорумну изледик. Башха сахарлагъа да бардыкъ, изледик, биз кирмеген джер къалмады. Лейланы атасы Стамбулгъа барыб да бир келди. Алай болса да не аз да ыз табалмадыкъ, тюзю ыз табханда кыйын эди. Къысха айтыргъа, былай гитче ташчыкъ тенгизге тюшгенча кѣмюлдю да къалды. Зорумну хапарын анасына айтыргъа къоркъуб турдукъ. Алай болса да эм артында мени анам анга тюзюча хапар айтды. Эй ол кюн Лейланы анасына джетген кыйынлыкъны бир да сормагъыз. Ол кюнден сора аны анасы джюрек ауруу да табды, ыра-хын да болду. Андан ары ол орундан да къобмады. Зорумну суйген джашы анга джыр этгенди, аны джашла бюгюн да джырлайдыла.

Къарт Чомур мени кѣзлерими мылы болгъанын эслеб, сѣзюн къысхартды.

Тохта, айтыргъа унутуб барама, Трапезунда вокзалда, поезд сакълаб тургъанлай, алайда мени беш джылгъа кирген бир къызчыгъым ауушду, не къычырыкъ этерик эдик! Ёлюкню кюйюзге чырмадыкъ да вокзалда алай тапчаннга салдыкъ. Халкъ басыныб билет алалмай кѣб кюрешдик. Билетле алыб бир заманда джокъласакъ, кюйюз да ёлюк да джокъ. Тѣрт джаныбызгъа чабдыкъ, изледик, алай а табсанг кыйома! Къатынла джылау башлы болдула.

Биз да не этерге билмей алай абызыраб тургъанлай, бир ариу тюрк къызчыкъ келиб манга шыбыр.

даб чакъырды. Экибиз да вокзалдан орамгъа чыкъдыкъ. Къолу бла кѣргюзюб: „Мен гудучулары кѣрген эдим, ма ол бауну артына бар, кюйюзюнг алайдады,“—деб менден эрлай джаллаб тебреди. Мен толу хапар сорургъа умут этдим, алай а къыз тири-тири атлаб кетди. Эрлай ызыма бардым да хапарымы айтдым. Барыбыз да ол бау таба чабышдыкъ, кюйюзню да ёлюкню да табыб алыб келдик. Ол кюн къызчыкъ сау болгъанча кѣрдюк. Аны да асыраб сора тенгиз джагъасына джыйылдыкъ. Алайда джашыртын бир гетен къайыкъ тутуб Кавказгъа къачдыкъ, тѣртюнчю кюнюбюзде тенгизден чыгъыб, Кавказгъа тюшдюк, тюркюлю бизни кече келтириб тенгиз бойнунда бир чебетге тюшюрдю. Къууанч тыбырлы болдукъ. Алай а къалайгъа тюшгенибизни билмедик. Тенгиз бойну бла чебетде орус солдатла аллыбызгъа чыкъдыла да тутдула. Арбагъа миндириб Согъумгъа келтирдиле. Мен орусча бир кесек чалдыра эдим. Къарачайдан къачыб Тюркге барабыз, атабыз анабыз андады дедим. Алай айтмасам ызыбызгъа Тюркге сюрюб джиберлик эдиле.

Поездге миндириб солдатла да къарауул болуб бизни Невинкагъа келтирдиле. Андан да туугъан элибизге келдик. Алай бла зорну кеминде джыйылдыкъ. Келиб Тебердини агъачын, ташын ийналкъладыкъ. Бизнича Тюркден кѣб адам къайтхан эди. Ата джурту болмагъанны сыйы джокъ, кечеси кюню да къарангы. Андан сора Ата джуртубузну айырыб бек суйдюк. Ёлсек да энди былайдан таймазбыз. Ата джурт ючюн джан да аямазбыз деб ант этдик.

Ийнанамыса, джангур да къаты джауа тургъанлай, ма былай кийимлерибиз бла Теберди суугъа

белибизге дери батылыб, кьол, бет джуудукъ. Суу джагъада джерк тереклени кьучакъладыкъ, ма былай бауурланыб тилибиз бла къара джерни джаладыкъ, ай ашхы улан! Дунияда Ата джуртдан татлы, андан багъалы зат джокъду, тойгъан джерден туугъан джер ашхы деб халкъ бошуна айтмайды. Бу-сагъатда дуняны уа киши бла да тенгleshдирме. Коммунист партия бизни залимликден, зорлукъдан кьутхарды, эркин, тенг кьууанч джашау берди. Келелмей ол Тюркде кьалгъан кьауумла насыбсыз болдула. Ала энтда бюгюнда кьулгъа сатыла, ачдан кьырыла, эзилиб, унугъуб джашайдыла.

Ата джуртну татымын сынадым. Аны татымына татым джетмез. Совет властха джашлыгъымы да бердим, кьартлыгъымы да береме, керек болса артха турмай джанымы да берликме. Ата джурт неден да багъалыды. Ол бизге аталыкъ аналыкъ да этеди.

Чомурну юй бийчеси кёл ашаб ушхууур этди. Кёб да турмай эт хычынланы тютюнлетиб аллыбызгъа салды. Айран келтирдиле... Чомур тартыныб кесини юсюнден алай уллу хапар айтмады: „Мени юсюмден эндиге дери айтылгъан озуб боллукъду, махтанчакъ деб ат аталгъандан эсе, ёлюб къорагъан ашхы кёреме, бизде бир кьауумлагъа махтанчакъ ауруу эртде тийгенди махтанчакълыкъ ыйлыкъды, ыйлыкъ!“

Кёз байлана, татлы саламлашыб кетдим. Тартыб школгъа бардым.

Ариу джасалгъан уллу клуб шыбыла чыракъладан кюндюзча дуу джана, адам тыкъ тыкълама, кьууанч уллу, Президиумда олтургъан элни, школну сыйлы адамлары, райондан келген эки юч кьонакъ

да бар. Пионерле президиумгъа чыгъыб алгъышлаб, Лейланы бойнуна пионер галстукну къысдыла. Лейла да аланы алгъышлай келиб талай сёз айтды:

—Тюзю бюгюн мени къууанчымы этерге керек тюз эди. Биз къууанчны бизни ногъай устазыбызгъа Джанибек улуна этерге керек эди... Аны уа элге кёб кыйыны киргенди, ол кёб сабийге окъуу да ангы да бергенди... Манга да школгъа кёл салдыргъан, окъутуб башлагъан ма ол болгъанды, аны этген игилигин мен ёлсем да унутмам.

Патчахны заманында зорлукъ, залимлик кюлю эди. Ол заманда тиширыулагъа джетген зорлукъ, артыкълукъ эсеме тюшсе, бюгюнда джюрегим чанчады. Ол затлагъа биз тёзюб да къалай тургъанбыз! Тиширыугъа школгъа аякъ бастырмай эдиле, кыз школгъа барса дуня бузулур дей эдиле, тиширыуланы сходха межгитге да къоймай эдиле. Эрге барыу да къалай эди? Сюдю-суймеди эсе да, кызгъа соргъан адет джокъ эди. Джарлы Зариятны ачы хапарын ким да биледи. Бир джыл Зарият кеси суйюб Рамазаннга къачды. Къарнашы, кюеую, ана къарнашы атлыла болуб ызларындан сюрдюле, дже-тиб кызыны зор бла сыйырыб къайтардыла. Кызыны джолда адебсиз тюдюле, тёрт санын къара кюлтюм этдиле, элтиб гёзеннге атыб киритни салдыла. Джарлы джан кёб да джашамады, кёмюлдю да кетди. Мен кесим кёрген, кесим сынагъан затла мабу элде революциягъа дери къуру юч класс бар эди, ол юч классны сабийлерине бир ыздан бир устаз дерс бере эди. Ол заманда ма бу уллу элде прошение джаргъа адам табылмай эди... Энди уа ма кёресиз Коммунист партияны кючу бла не да тюрленди... таулу

къызчыкъла эм сюрюучюле дохдурла, инженерле, устазла болдула. Эл мюлкюбюз, культурабыз ёсдю. Бу элде патчахны заманында джыйырма сохта бар эди, энди уа орта школ ишленди, анда юч джюз сабий окъуйду. Бурун бу элни школунда къуру бир джангыз устаз бар эди, энди уа кёб устаз ишлейди, андан къуру тиширыула джыйырма чакълы боладыла. Ма бу берилген игиликле, къууанчла ючюн биз партиягъа борчлубуз. Къралыбызгъа да, халкъыбызгъа да рахатлыкъ, эсенлик, энтда мындан ары, къазауат къыйынлыгъын сынамай, къууанчыбыз кёб болсун!

Джамагъат клубну гюрюлдетиб харс урду. Райондан келген тамадала да туруб Лейланы алгъышладыла, саугъала бердиле. Андан сора той-оюн башланды. Къоймай Лейланы да тепсетдиле. Аз ышара, токъ ёшюнюне акъ чилле джаулулгъун тарта, Лейла чайкъалыб тепседи.

Къууанчны артына дери къараргъа болалмадым, ашыкъдым. Джюрегим да хурджунум да хапардан толуб, ёзенни энишге айландым. Машинаны гюрюлдегенине Теберди суу эжиу эте, кёб да бармай тар ёзенден тюзге чыкъдым.

Таулу къыз

Танг аласында бир къыз сабийчик тууду. Алай а не келсин, атасы Абдул анга къууанмады. Гыбышы туугъанча ол бу ишге ыйлыкъды, кыйналды, ашамай, ичмей, джаш тууса кърманлыкъгъа деб бакъгъан ууаныгын да аллына сюрюб, къошха тебреди. Джолда джайлыкъдан элге келген тенгине тюбеди. Ол Абдулгъа:

— Алан не хапар? Келин не эте турады?—

деб сорду. Бу сорууну эшитгенлей, Абдулну джю-реги чанчыб, ичинден: „Ёлю кирсин юйюнге, кьайдан да чыкьдынг аллыма!“—деб, анга джууаб да этмей, „Эсен кёрюшейик,“—деб, тири—тири атлаб кетди. Къыз туугъанына тузлу как этдиле, бу анга озуб да боллукъду дедиле.

Абдулгъа сегизинчи къыз туугъанына эски адетни багъалатыучула бары да къууанмадыла. „Биягъы Гоша энтда бир таракъчы табды, Абдулну эки эшигин джабъы,“—дедиле. Элде тилни, сёзню суюген адамлагъа аш тюшдю.

— Абдулну суу анасы къаргъагъанды, энди анга джаш тууарыкъ тюлдю,—дедиле. Бир къауум къатын да: „Аллахны аллында Абдулну бир улуу терлиги барды, анга джин заран джетгенди,“—дедиле.

Ким не айтса да Абдулну къатыны бу туугъан сабийни балаларындан айырмады, ала бла тенг кёрдю.

Талай кюнден къызчыкъны кёк боялгъан бешикге салыб, къолун, аягъын байладыла.

Арадан иги кесек заман кетди, къызчыкъ добарчыкъ болду, кёзчюклерин джандырыб, тыпырдаб, адам таныб тебреди, акъ къарча чыммакъ суююмлю къызчыкъ ышара—кюле башлады. Сюгден тоюб, джюуюлдеб „гъа-гъа“,—деб кеси кесин булджутду. Къызчыкъгъа тиш чыгъа башлады. Алай а адетге кёре бир тиш джырна этиб да чачмадыла. Алай къалса да къызчыкъ аны ючюн ёсеринден джарты болмады. Къызчыкъгъа он джыл чакълы болгъанында орамда джашчыкъла бла ойнаб башлады. Элде эски—чирик адетлени тутуучу Къаракъанлы къызчыкъны джашчыкъла бла кёргенинде чабыб келиб:

— Ой бетсизден туугъан бетсиз, джашчыкъла бла нек ойнайса?—деб джаягъына тартды. Къызчыкъ аны алай нек этгенин ангыламай, санчыкъларына сууукъ тер урду. „Джанын аласа да сабийни, алай хатерсиз нек ураса!“—деб анасы джетди. „Къызны кыркъ джаны болур, бири чыкъса да бири къалыр,“—деб Къаракъанлы хыны джууаб берди. Бир кесек замандан къызчыкъны хоншу тенги Османны окъургъа, школгъа салдыла. Къызчыкъ: „Анам, окъургъа мен да барайым, ха,“—деб, тиледи, аны эшитиб Къаракъанлы джырылдаб джетиб, ачы-ачы сёлешди:

— Уй, къарабет эшек, окъут—мокъут“—деб сен нелени гырылдайса? Къыз окъуса эшик джабылыр, дуняа бузулур... Даулаш кёб созулду.

Къызчыкъгъа оналты джыл болду. Махтаулу къызчыкъны бул—бул кирик ауазы, къара дугъум кёзлери, тиширону джолу нек кесилгенин анга былай хыны нек болгъанларына сагъыш эте тебреди.

Къызчыкъ гардош къалады, дырыннга айланды, урчукъ ийирди, джун тарагъан, чепген басхан, дагъыда аны кирик талай къыйын ишле аны бойнуна тюшдюле. Ишлей, ишлей ариу таякъдан атлагъысыз болду. „Джашладан артыкъ къара ишле мени бойнума былай нек къаланадыла?“—деб, къыйналды.

Биягъы Къаракъанлы тюбегъ: „Дыб деме, адет алайды!“—деб къыджырады. Къыз онсегиз джылгъа кирди, къолунда джассы кюмюш джюзюгю, кулакъларында узун сыргъалары, аякъларында окъа къыстырылгъан эки джукъа сахтиян чарыгъы, юсюнде да

къолан алакъытай чепкени. Къыш ачы сууукъ кюн-
леде къызчыкъ тонсуз къалтырай-титирей, джумуш-
дан айырылмай айланады. „Ёлеме, бир тон,“—деб
турду. Къаракъанлы шыб деб джетиб, къызчыкъгъа
къутурду:

— Не тон—мон хапар айтаса сен, билмеймисе,
къыз тон кьерге адет тюлдю, адет бузгъанны ичи
бузулур!

Адетге кёре кюбетюб этиб, къызны кёкюрегин
къаты тартдыла. „Ах санларымы аурутады, кюбе-
тюрю ары бир бошлагъыз, тешигиз“,—деди. Олса-
гъатда Къаракъанлы: „Кёкюреги уллу къызны не
къызлыгъы барды, дыб деме, адет алайды,“—
деди. Къызчыкъ онтогъуз джылгъа кирди. Уллу байрамны
кюнюнде ол: „Анам, кел межгитге биз да бир ба-
райыкъ,“—деди. Къаракъанлы олсагъат джетди.
„Тиширыу межгитге баргъан ырысды, ит бла тиши-
рыуну межгитге кирирге эркинликлери бирчады,“—
деди.

Бир кюн эл сходха джыйыла башладыла. Къыз
аны эшитди: „Кел, анам, сходха биз да барайыкъ,“—
деди.

Къаракъанлы: „Тиширыу оноугъа къатышса, кърал
бузулур, дыб деме, адет алайды,“—деб юсюне джан-
ды, ол айтмагъан къалмады.

„Быллай зорлукъланы тюрюнде эзилиб, унугъуб
джашагъандан эсе, туумагъан мен болгъа эдим,“—
деб къызчыкъ олтуруб джылады. Ол артыкълыкъ-
ны уллусу энди келлигин билмейди. Таулу къыз-
чыкъ эки кёзюн тыбыр ташха чыракъ ийиб, джа-
шауда болгъан залимликлени юсюнден кёб сагъыш
этди. Ол кеси—кеси бла сёлешиб: „Мени анам, ой

мен хариб, мен джарлы“,—десе, алай сѣзге айта болур деучен эдим. Энди уа ол тамам азаб чегиб айтханын ангыладым деди. Бу элде тишируулагда джакъ, болушлукъ, джазыкъсынуу табылмады. Элге ийе хурджуну къалынла, байла. Ала айтханнга чабыб, аланы кир иннетлерине онг берген да—Къаракъанлы. Афенди да межгитде: „Къатын эрге ългюнчю да къулду,“—деб ауаз бере эди.

Къызчыкъ джыйырма джылгъа кирди. Атасы, анасы эрге бай джерге берирге оноу этдиле. Къыз унамады, аякъ тиреди:

— Ол бай не эсе да мен аны къараб да кѣрменге, тартыгъыз кесигиз, мен анга барлыкъ тюлме—деди. Къаракъанлы къайдан эсе да чыгыб: „Дыб деме, джарлы бла ит тенгдиле. Къалым берилсе, къыз эрге баргъан адетди. Ата ана айтханны бузаргъа боллукъ тюлдю, байгъа барсанг, адам болурса“. Байрам кюн къыз чыгъарыу дедиле, талай атлы болуб кюеу нѣгерле да джетдиле.

Топракъбаш юйде дауур—суююр эте, кюле-ойнай тургъанлай эшикден бир ачы таууш келди. Халкъ юрюлюб арбазгъа чыкъды. Орамда бир къатынны къычырыкъ хахай эте тургъанын кѣрдюле. „О—о джамагъат, ый марджа, бери чабыгъыз, Аминатха къан джауду“. Ол къатын хахай-тууай этиб суу ызына атылды. Халкъ да аны ызындан чабды. Суу джагъада адамла къатынны юсуне басындыла. Алайда суу агъач, эки челек, аланы къатында Аминат да суу ташлагъа къабланыб. Бир орус тишируу, уста Иванны къатыны, къызны къолларын ѳрге-ѳниште силкиб, солуун алдыра тура. Аминатны анасы

къычырыкъ хахай этиб джетиб, баласыны юсюне къабланды:

— Оу, мен джарлы, мен хариб, мени къоюб нек кетдинг,—деб таралды. Къызчыкъны анасына бир келбетли къатын джюрексиниб айтды:

— Кет, ары кет! Ёкюрме! Балангдан бошагъан кесингсе, аны гюнахы сендеди, байгъа бериб, бай болама—дединг да джарлы джандан бошадынг. Къатынла къызны юсюне басындыла, ачы—ачы къычырыб сарнадыла, анасы таралыб джылады:

— Ой, мен джарлы, мен хариб, ой джарылыб къалсын сени тели ананг... Къызны анасы дыгалас этиб тёрт джанын сермеди. Бир кесекден къатынны бети-къуту чыммакъ акъ болуб кёлю кетди.

Бир къарабет къатынчыкъ деменгили сёлешди:

— Ах, дыды—дыды, къалай къара къанла джаудула, джарлы къызчыкъны бир малын сатханча къалымгъа сатабыз—дедиле да башын суугъа атдырдыла, аллай адамланы къысха болсун ууахтылары. Бир узун къубабет къатын да сёз къошду:

„Эски чирик адетлеге онг бергенле онгмасынла, мен джер къабайым, къызыма ол разы болмагъанлай бар десем. Ариу тыбырда къалыб да кетсин, дыб деб бир сёз айтмам. Кимге да барсын суйгенине барсын, ансы.“

Татлы тилли, джумушакъ сёзлю ариу къызчыкъны былай болгъанына халкъ бары да уллу ачыды. „Баласын сатхан шырчappa“,—деб къатынла къызны анасын къолгъа алдыла.

Къара тер басыб Иванны къатыны къызны эки къолун бошлады. Къызчыкъ тум къара кёзлерин

ачыб, адамлагъа къарады. Ол тиширыу кёл бере онг къолун да кёлтюрюб орусча былай айтды:

— Къоркъмагъыз, къыз энди насыбха ёлюмден къутулду... Къыз суугъа былай секиргенлей кёрдюм да мен да секирдим..., ма ол къайнагъан айланмада алдым... „Ой, къызчыкъ аязыды, сауду,“—деб къатынла къууанч тыбырлы болдула. Къызны къарнашы аны къойнуна алыб халкъ да ызындан юйге айландыла. Юйге келирге къызгъа иги джан кириб, кёзю—башы джарыды.

Бир эки кюнден къызчыкъгъа къурманлыкъ этдиле.

Эл джыйылды, къонакъгъа Иванны да аны къатынын да чакъырдыла. Къызны къутхаргъаны ючюн ол тиширыугъа башдан—аякъ кийим этдиле.

Узаймай, 1917 джыл Эресейде Уллу Октябрь революция болду. Байланы, би ілени ууатдыла. Совет власть хорлады. Кеси къыйыны бла джашагъанлагъа эркинлик келди.

Къаракъанлыгъа ёлюр ауруу тийди.

Элде ликбез ачылды. Таулу къызчыкъ да ары джарашды. Бир джылдан Аминат ликбезни бошады. Экинчи джыл аны Ростовгъа таулу къызланы курсларына джибердиле.

Къыш январда Добай Ростовдан тау элине, юйюне солургъа келди. Ашхам бола былай киши да билмей тургъанлай доб деб топракъбаш ата юйюне кирди. Уллу юйде от къызыу джана, отджагъада анасы, сабийле. Анасы секириб ёрге къобду: „Оу мен джарлы, балам, джаным, къайдан чыкъдынг“?—

деб бойнуна джабышды, ары бери айландырыб талай кере къаты къучакълады. Добайны да джюреги тыпырдады. Анасыны дугъумча тум къара кёзлерине джыламукъ урду.“ Кел былай, кел, кел, балам, тынч рахат келдинг эсе?” — деб ол кёб затланы соруулады. Добайны кёре джууукъ—тенг басындыла. Сабий—балыкъ къалмай чабдыла, бири суюмчюлюк айтды, бири да суюмчюлюк берди. Уллу юй адамдан тыкъ тыкълама болду, дауур, суююр этдиле. Добайны анасы аны ууакъ саугъаларын сабийлеге чачды. Добай тенглери бла къонакъ юйге кирди. Ашадыла, ичдиле, накъырда этдиле, кюдюле, ойнадыла. Добай Ростовдан иги кёлтюртюр хапар айтды...

Бу элде къанджалбаш, дранбаш юй да кёб, орамы, башы тюзелген, терекли, кёгетли. Кёбден бери бу элни атын айтдыргъан, махтатхан малчылыкъды. Элни къаты бла кёмюклениб бир чокъуракъ суу барады. Эл тургъан ёзенни бетлери къалын чегетле, джай дугъум, наныкъ да кёб. Ёзен башлары джан сыртла, чатла. Анда уллу къышылыкъла, ариу тау джайлыкъла. Июль айда ары барсанг, ёлсем да былайдан кетмезме дерча кёрюнедиле. Бу ачыкъ сыртлада джауумла юсюн кылды этиб, эки чабырындан да суу чыгъа, Добай кёб суюю кютгенди.

Эртденбла кюн башлагъа къагъа, Добай къобду. Джууукъгъа, тенгге тюбег тансыкъ алыргъа ашыкъды. Шахар кийимлени омакъ кийиб, Къанаматны джырын да ичинден мурулдай, орам башына айланды. Орамда аны аллына къабыргъа хоншусу Болатланы Аламат тюбег саламлашыб, саулукъ, эсенлик

сорду. Чырпа бёркюнден бичен чёблени вриулай, ахсыныб хапарын айтды:

— Добай, оллахий, тюзюн айтсам, мен бу элден былай къачыб чыгъарлай болгъанма. Келин келтиреме деб башым къара палахха кългъанды. Хоншу-тийре арасында мен уллу ыйлыкъгъанма, уллу мыдах да болгъанма. Къыз бююн бюгече чыгъама деб, биз да анга ийнаныб, эки кере кърманлыкъ этгенбиз, алай а къызны анасы Гоша, кърнашы Умар джибермейдиле, унамайдыла.

„Сизнича кзулагъа къыз берлигибиз джокъду“, — деб, Гоша хиликге этиб къойгъанды. „Томайлары байдыла,“ — деб къызны алагъа берирге уллу къайнабдыла, джерге кирирлей болдукъ. Тюзню ётмеги тюзде кълса да бёрю ашамаз дегенлей, къачан болса да тюзлюгюбюз бир джетер деб умут этиб турабыз. Добай, джаным-кёзюм, къыз сени къысха джууугъунгду, анга сени сёзюнг ётерикди, шо бир болуш, — деб, кърт бир ёлгени болгъанча ахсыныб, мыдах болуб, тиледи. Аламатны тилегине Добай огъай деялмады. Аны арт сёзю былай болду:

— Да, Аламат, кълумдан келгенни мен бир да аямай кюрешейим... Алай а къыз кеси разы болмаса...

Добай къртдан айырылыб Илиясха тюбер иннет бла школ таба айланды. Добай орта бойлу, субай санлы кийими юсюне ариу джарашхан бир джаш Ростовда пединститутну ючюнчу курсунда окъуйду. Ачыкъ джюрекли таукел комсомол джаш, сабыр, джумушакъ сёзлю. Аны саб-сары кълалын къашлары, гёбелек къанатлача уллу кирпиклери. „Добай-

чыгъым, джанчыгъым“ — деген кызыла бу элде аз тюлдюле.

Добай Илиясха школда тюбеди, суу джагъа таба тюшюб Экиси да ушакъгъа сингдиле.

Джассыда Добай да, Илияс да, Осман да оноу этдиле. Къарангы болду, кёз байланды, кызы таба атландыла. Илияс орамда къалды. Добай ата къарнашы Османны да джёнгерге алыб, кызыны эски топракъбаш юйюне кирдиле. Юйде кызы, аны анасы Гоша, тамада къарнашы Умар. „Ауруунгу алайымны“ басыб Гоша Добайны айландырыб къучакълады, эркелетди. Тынчлыкъ, эсенлик соруб, отджагъада алаша шиндикге олтуртдула.

Гошаны юйю эркин топракъбаш юй, джыйыгъычда уллу ала кийиз тешек, джууургъан, кюбюр, кюбюрчек, бир-бири юсюне къаланыб кёб, къабыргъада тагъылыб тепси, табакъ, сахан толу тапхалада агъач аякъла, агъач къашыкъла, аланы араларында бир уллу къара гоппан. Аны бир джаны узунуна джарылыб, алайы да арпа тылы бла сюртюлюб.

Гоша селеше келиб кеси тукъумун озгъун махтаб башлады.

— Аккаларыбыздан бери да ашагъан кийген бла биз кишиге да сукъланмагъанбыз. Алгъан бизден алгъанды, кёрген бизден кёргенди...

Нарат отунла ийис этиб гюрюлдеб, чыкъырдаб джанадыла. Оджакъ ичинде эки къара сынджыр; биринде къазан, биринде да чоюн. Бир кесекден ала боркъулдаб къайнадыла. Чоюндан уруб гузаба чыкъгъан тылпыу, аны уллу къанджал табакъны ёрге-энишге секиртиб джангызгъа ойнатады, тепседиди. Оджакъны ичи къурумдан толу. Сынджыр

агъачдан салыныб ууакъ-ууакъ агъа къурум чоюнну башында акъ табакъны къара этди.

Гоша базыкъ, семиз къатын, джассы бети, къалын кенг, къара къашлары, эркишича къара мыйкълы, юсюнде эски мор къатапа чебгени бойнунда да ала палтон джаулугъу, базыкъ тамакълы. Селешгени ёхдем, джюрюгени, къылыгъы, намысы эски дунягъа тартхан, эски адетлени джакълаучу, айран гыбытлача эки кёбген ууурту.

Анасындан туугъанлы Гоша элинден тышына чыкъмагъанды. Къошда, тауда айлана дунядан халпары аз, джерни этеги къарачай тауладан аугъанлай тауусулады деб турады. Къурум бла боялгъанча къаб къара. Бу къарамашакъ къутсуз къатындан алай чырайлы акъ къызчыкъ да къалай туугъанды деб, ким да сейирсинирча эди. Къарангы къатын болса да, бек гынтдылы адамды. Анда джатмагъан къылыкъ джокъду.

Къызы да болушуб Гоша джау хычинла биширди. Умар къойну къакъ этинден чырылдатыб тишлик этди. Тепси хычиндан этден да толду. Аракъы да иги эркин табылды. Гоша Добайны къатына чегелеб, ауур билегин тобугъуна салды. Уллу догъра кёзлерин джандырыб омакъ селешиб башлады:

— Добай, джаным — кёзюм, джууукълугъу-бузну тышында да сен сютюю ичгенсе. Чийтёпле Илияс бизни къызчыкъны тилейди. Талай джолда хыны этгенме. Алай а дагъыда келечи джибергенин тохтатмайды,—деб Гоша къыйналыб тургъан джюрекни тёкдю. —Ой, дыды—дыды мени джауума да ол джаланган Илияс кюеу болсун! Гоша сёзге къызды, кишиге да сёз кёзююн бермей, кёб селеш-

ди. Илиясны кесин да тукъумун да кемсиз сѣкдю. Не сѣгюб кюрешсе да Илиясха тыйыншлы чурум табалмады. Гоша эм артында джыламсыраб, къаргъаб башлады. „Аман шыбыла урсун аны и аллах, мен аны былай сагал-сагал болуб кѣрейим. Ахыры, Илияслары нелерине махтанадыла. Бурун ала уллусу, гитчеси да джюн кѣнчекден чыкъмагъандыла.“

— Да бурун не болсала да,—деди Добай,—тюзю Илияс эсли джашланы бириди. Педтехникумну бошаб, талай джылны школда махтаулу устаз болуб ишлейди. Гоша бу сѣзлеге разы болмай, Добайны кѣзюне джити къарады:

— Тоба, тоба неле дейсе ха? Энди сен да Илиясхамы джан басаса?

Гошаны джашы Умар сѣзге къошулду:

— Илияс кибиклеге къыз бергенни къой, оллахий къатыма берстадан джууукъ къоймам.

Хар не джаны бла да Умар анасына былай союб къаблагъанча ушайды. Иннети, къылыгъы анасыны бурнундан тюшгенди дериксе. Умар экиджыйырма джылдан атлагъанды, мизбурун, шылаб, бети—къуту къурум бетли, къызгъанч, къолгъа тюшгенни ычхындырмаучу. Адамгъа ала бере билмеген, берсе да джукъу кирмеген бир. Лобанкѣз, тик сѣзлю, тойда, оюнда кесин джюрютгени хунагъа джарашмагъан ташча. Эрик ийиси кетмеген бир къочхар тону, кѣзлерин басыб бир чырпа бѣркю. Тау артына мал сюрюучю, андан къумач келтириб—сатыучу. Умар да анасына къошулуб Илиясланы сѣкдю. Добай Илиясха джан басыб сѣлешди:

— Кимге да белгили Илияс—белгили, билимли джашды. Карачай халкъны акъыл сѣзюн билесе,

„Билмейме деген бир сёздю, билеме деген минг сёздю“.

— Илиясны манга билими—чилими да керек тюлдю. Башына урсун билимин,—деб Гоша кызыб, эки кюолун да силкиб, юйню гюрюлдетиб сёлешди. Бизни акгаларыбыз элиб дей да билмей эдиле, дагыда билесиз, кяллай мюклери, кяллай рысхылары бар эди. Тюнене мени да ликбезге чакыра келген эдиле. Бизни кызчыкыгъа да анда устаз болсун дейдиле, мен унамагъанма. Кызы башы бла эркишилени орталарына кириб ол кялай устаз боллукъду? Тиширыу устаз болуб ким кёргенди? Кызчыкыны Ростовха джибердиле да сау джилны ичинде мен кёрмеген не кялды? Кызчыкы кючден-бутдан кюолума тюшгенди. Айхай бу кярабет да алагъа кюулакы ийиб, ала айтханны этиб кяллай бир азаб салдыла...

— Да, Гоша, Илиясны не джаны бла да ырысхысы сенден уллуду,—деди Добай.

— Оу, аны киндиги ачы бурсун, огъесе, мени кюуру кызымы бернелигини, багыасы аны неси барды? Айтчы ахыры! Ахыры бусагыатда кимде да не байлыкы барды? Ма бурун десенг не да бар эди, не да эркин эди.

Добай Гошагъа кядалды; „Ай, юйюнге Гоша, алай кялай айтаса, бурун байланы, бийлени джарлы халкыгъа азаб джетдириб тургъанларын кесинг кёргенсе да. Сени эринг джалчылыкыда азаб чегиб айланнганын кялай унутаса?“

Гоша бир кесек шош болду. Кир хотасы бла бурунун сюрте айтды:

— Тоба десем, ол да кертиди, алай а дагыда,

ачыкъ айтсам, бу джангы власть чыкыгъанлы хар не да тюрленгенди.

Добай сёзге кыошулуб чам этди:

— Да, Гоша, энди джел да таудан башха тюрлю ура болур дейме, не?

— Оу, мен джер кыабайым, кеппе—керти айтаса, бусагъатда хар не да уллу тюрленгенди. Бурун джел элден айрыгъа уруучан эди, энди ызына айланыб, элге урады. Гоша Добайны чам этгенин эслемегенине барысы да ышардыла. Гоша самаркыау этгенлерин эслеб, бир кесек джунчуб айтды:

— Оу, оу сиз кыурумагъыз огъесе!

Гоша баш алыр кыайгылы болуб, эрлай башха затлагъа кечдю. Сёзге кызыб дауур этиб селешди. Эм артында ахсыныб айтды:

— Мен джер кыабайым, ол кыарабет Илияс манга джолда тюбесе, башха зат этмейин, бир уллу ташны алыб уруб башын чачарыкыма. Андан кыоркыуб кыызчыкыны тойгъа, оюннга иймей тургъаныма сау юч ай болду. Аны кыой, орамгъа джибермей да тургъанма.

— Сёзю, башы болмагъан Илиясны кюеу этер кыарыуум джокыду. Ол кыатын алгъанны кыойгъа эди да, анасыны джырмачларын джаба билге эди.

Кёб селешдиле, ашдан сёзден да тойдула. Ашарыкы иги болуб аракыны эркин тартдыла. Умаргъа аракы тигим этиб кёб ичирдиле. Алай а ол эсирмеди. Добайны кёзлери экили кёрюб, бутлары кыыйылыб, тили чала башлады. Осман да андан такыл болмады. Добай Гошаны кыозгъаб:

— И—и, Гоша, атангы джаны ючюн, бурдурмай

былай тюзюн бир айт, сен бермейме дегенликге, къыз кеси Илиясны сюеме, Томайлагъа бармайма десе, не этериксе?

— Сен суйген, мюйген деб нелени гырылдайса! Мен кимге разы болсам, къызым анга барыр, суймесе да барыр, бир дыб десинчи.

Арбаздан бир къычыргъан таууш келди. Бир бири ызларындан Умар да Гоша да гузаба чыкъдыла. Бир кесекден беш алгы адам салыб юйге кирдиле. Была Томайланы келечилери болдула. Къыз отоу юйге кетди. Келечиле узакъдан келтириб джумушларын айтдыла, Томайланы кемсиз махтадыла. Келечини къойну ётюрюкден толу дегенча кёлтюрюб кёб сёлешдиле. Сёз тауусур ючюн ишни арты къызгъа джетди. Келечиледен эки—юч адам да алыб, Добай да Осман да къызгъа кирдиле. Анга анасы, къарнашы этген оноуну айтдыла, ары—бери кёб бурдула, айландырыб талай кере сордула, къыз къара тынгылауну басды. Бир келечи къызны къатына барыб Томайланы махтады. Къыз уялды, джукъ да айталмады, тынгылады. Къыз болгъан юйге Умар да кирди.

Гошаны къарнашы: „Къыз огъай демейди, огъай дерге да не джолу барды, келигиз энди болду?“— деди. Къызны къарнашы орнундан къоба айтды:

— Керти айтаса, биз айтханнга къызны къошары-къоратыры да джокъду. Добай къыз таба айланыб: „Къыз анасы, къарнашы айтхандан чыгъар—чыкъмаз эсе да мен билмейме, алай а сёз кесиб болджал салыр ючюн а къыз аузу бла бир сёз айттыргъа керекди.“

— Алан, Добай, сен нек бузукъ боласа, кызгъа биз айтхан озуб боллукъду,—деб Умар Добайгъа хыны къарады. Сен кызны Илиясха берсек дей болурса, не?

— Берген деген неди? Берсенг хайуанны бер, адам инсанны зор бла къалай берликсе? Мен сени „берген“ деген сѣзюнгю иги ангыламайма. Къыз кеси суйгеннге барсын, берген деген сѣз кълалсын!

— Добай, сен тереннге кирме, мен ёлсем да Илиясха кълалын болаллыкъ тюлме...

Добай къркъмай, юркмей таукел сѣлешди: „Малны сатханча кызны сатыб иерге закон джокъду. Мени тилерим къыз кеси суйген адамдан айырылмасын“.

Кызны кюе-джана тургъан джюрегине Добайны бу сѣзлери дарман болдула. Гошаны бир кърнашы элсоветни тамадасы эди. Анга базыб Умар Добайгъа бек тик, огъуна сѣлешди. Умар кыза келиб эм артында алай айтды:

— Добай, сен джалгъан сѣз кършуб бузукъ боласа!

— Мен кызгъа зорлукъ, артыкълыкъ джетмесин дейме ансын... не...

— Сен бар да кесинги ол илябатда эгечинге оноу эт, келиб басданг болмагъан джерге кълалгынгы уруб айланма да... Адамла сѣз кършудула, юнью ичи дауур-суйюр болду. Умар кызды: „Аланла, бу не ишди, а! Добай сен кынынгдан нек чыгъыб айланаса? Тейри, мен сени шыб деб кынынга джыяргъа да болурма...“

Добай сабыр таукел айтды: „Чибинлеме, Умар,

тейри мени къабха салама деб, кесинг къабджыкъгъа тюшерге да болурса, къыз сатхан законла энди къуругъандыла.“ Умар къызды, тепди туююшюр къаннга кирди, эки кишдик кезюн джандырды.—„Энди закон, макон деб къызны Томайладан тыяргъамы умут этесе? Мындан кёб сыртынгы кичитме, ант этеме, бусагъатдан огъуна кезлеринге джилтинле кёргюзюрме. Къамасына джабышыб, Умар Добайгъа туююшюрге чабды. Орча этдиле, Гоша джаллы адамла, келечиле да Умаргъа къошулуб Добайгъа артыкъ селешдиле, эзеу болдула. Умар сезюн бошады:

— Ахырысы законну да, Добайны да бу къыз бла не чотлары барды? Ол мени эгечим тюмюдо, мен не суйсем, аны этдим, кимни да не иши барды? Энди болду, Томайлагъа берилген сезню бузаллыкъ джокъду, джюрюгюз!—деб Умар адамланы уллу юйге чакъырды. Бу минутха дери джукъ айтмай тургъан къыз, бетинден джаулугъун бир джанына силдеб, джыламсыраб къычырыкъ этди:

— Бош кюрешесиз, джаным чыкъмай мен Томайланы эшиклеринден да кирлик тюлме!

— Къызны былай этгенине бары да сейирсиндиле. Гошаны адамлары да келечиле да сентей-ментей болдула. Асыры ачыудан Умарны кезлери чартлаб чыгъаргъа джетдиле. Ол къутургъан итча къызгъа атылды.

— Ай бетинг къара боллукъ, сен бетибизден бошадынг да!—деб эгечини сермеб чачындан тутуб, ачы-ачы урду. Къызны бурнундан зыр деб къызыл къаны тегюлдо, бети къуту агъарды, назик санлары къалтырадыла. Алай а кезюне джыламукъ урмады.

Добай эрлай Умарны богъурдагъындан алыб къыздан айырды. Адамла орча этдиле. Умарны эшикге алыб кетдиле. Къалгъан адамла да келечиле да Гошагъа уллу юйге кирдиле. Къыз бла Добай кеслери энчи къалдыла.

— Добай, джанчыгъым, тилейме мени бюгече былайда къоймагъыз. Умар мени соярыкъды. Не артыкълыкъ, не зорлукъ этселе да мен Илиясдан айырыллыкъ тюлме. Ёлсем да аны бла боллукъма, къабырым бирди,—деб къыз Добайны имбашына башын салды.

Къызны ана этген оноудан чыкъгъаны Гошагъа бек ауур тийди. Асыры ачуудан Гошаны кёзлери къарангы этиб тили тутулуб не этерге билмей, сын болду.

— Энди мен халкъгъа бетими къалай кёргюзейим? Мен джарлы, мен хариб, джер къабайым мен, ол Томайлары къалымгъа джиберген ийнеклерин да алмай бир кесек сабыр болмадым. Ростовха баргъанлы къызчыкъ къалай да болсун башха акъыл алгъанды. Ким эсе да хыйны ашатхан болурму экен? Гоша кеси сёлеширге разы болуб, ол бир юйге барыб къызына джалыныб джумушакъ айтды: „Къызчыкъ джанчыгъым, этме былай, аллахдан адамдан да айыбды. Мен сени сан джан аямай, сакъат этмей ёсдюрдюм. Сенден алгъын ёлейим, балам, эс джый...“

Къыз джумушакъ тил бла адам джазыкъсынырча джумушакъ, ауругъаны болгъанча айтды:

— Анам, сау дунияны башында сенден татлы, сенден багъалы меннге бир киши да джокъду. Сени ючюн мен джанымы да аямазма. Не айтсанг да

аны этейим, джерге кир десенг кирейим, кёму-
леим.

Къызыны былай татлы сёзюн эшитгенинде, Гоша бир кесек эс джыйды. Энди Томайлагъа разы бола болур не айтады деб, къызыны кёзюне къарады.— Анам, ой анам, мен Томайны джашын суй-
мейме, мен аланы арбазларына да кирлик тюл-
ме. „Анасы айтханны этмеди“—деб элде сёз чыгъа-
рына къыз къыйналды. Алай болса да анасына сёзю ачыкъ этгени къызын джюрегиине асыу болду.

— Къызым, джаным этме былай, джашлыкъ басыб ангыламай этесе. Аман иги болгъанын мен билеме. Сен анангы мыдах этиб джолунг болмаз, берген сютюм харам болур, уруб шыбыла кюйдюрюр. Сени ананг менме, сени табхан, ёсдюрген да менме, эркинлик мендеди. Элни бурун адетине кёре суймей эсенг да, мен айтхан адамгъа барыргъа керексе. Бусагъатда сен джашны суймегенликге, барсанг суюе-суюе турусса. Мен да эрге суймегенлей баргъан эдим. Ол огъай эсенг мен джашны къараб тюрсюнюн да кёрмеген эдим.

— Огъай, анам, огъай, сойма мени мындан ары кёбдю болду. Ур, ёлтюр бойнумдан ёрге ас, мен Томайлагъа барлыкъ тюлме. Бу сёзлени эшитгенлей Гошаны бет къаны тюрленди, зыр деб джыламукъ-лары тёгюлдю. Ана къызгъа джалыныб, джалбарыб кёб кюрешди, алай а не кюрешиб да аны Томайлагъа бир да айландыралмады. Гоша ариулукъ бла къызгъа джукъ этелмезлигинден сора джылагъанын да кёюб, хыны этди:

— Уялмаз, кѳанчыкѳ, кѳарабет,—пасыкѳ. Бир да умут этме мени джаным сау болуб, сен Илиясха бармазса. Мен айтханны этмесенг берген сютюмю харам этерме, ёмюрде да бетинге да кѳарамам. Кѳара джер кѳабхын сен, Ростопха баргѳанлы кѳанынг джанынг да тюрленнгенди. Мен джер кѳабайым, ким эсе да сеннге хыйны ичиргенди...

Джууукѳ, тенг келди, уллу юнню ичи адамдан тыкѳ тыкѳлама болду. Халкѳ эки кѳауумгѳа юлешинди. Гошаны да уллу юйге чакѳырдыла. Бир кѳауум адам кѳыз джанлы болду, бир кѳаууму да Гоша джанлы болдула, даулашдыла, иш тереннге кетди. Олсагѳатдан Добай кѳыз болгѳан юйге кирди. Эрлай отоуну эшигине кѳылычын салды, сора сермеб терезени рамасын чортлатыб, башын силкиб кѳызгѳа терезеден кѳач деб кёргюздю. Кѳыз терезе тубюнде столгѳа секириб улакѳча минди. Добайны колундан тутуб бачхагѳа секирди. Орамда сакѳлаб тургѳан линейкагѳа миндиде. Атланы кѳара мукѳут этиб сюрдюле. Кѳызны алыб барыб Илиясны арбазына кирдиле. Халкѳ чабды, басынды. Джашла орайданы тартдыла. Таулу кѳызны отоугѳа элтдиле. Юйде кѳыз Добайны бойнундан кѳаты кѳучакѳлаб айтды:

— Добай, сен меннге этген игиликни мен ёлсем да унутмам. Арбазда Илиясны анасы Добайгѳа тубеб анга алгѳыш этди: „Кёб джаша, джанынг джандетге барсын, балам“.

Арбазда шынкѳарт от этдиле. Той оюн башланды. Джашла джазгѳы улакѳлача ёрге-энишге секириб тепседиле. Тёгерекге баргѳан заманда бир ала-

ша кишичик кычырыкь-хахай этди. Ол бир кюл джаулукъну да ары бери силкиб, хар кимни аллына барыб: „Ой, тутмагъынгды, тутмагъынгды!“—деб алыб ачха джыйды.

Добайны сыйын керюб уллу юйге къартлагъа чакъырдыла. Узунмыйкь чырайлы киши бир кюлуна боза гоппанны алыб алгъыш этди:

Тейри онгарсын, тейри джалбарсын,
Игиликни бери этсин,
Аманлыкъны кери этсин,
Алгъыш кетмесин, къаргъыш джетмесин.
Келген келин насыблы болсун,
Ырызлы болсун.

.
Бутлай урчукъ толтурсун,
Бутун буруб олтурсун.
Ышара келсин, кюле келсин
Этер ишин биле келсин.
Эм алгъын таякчы табсын,
Ызы бла таракчы табсын...

Илиясны атасы Гошалагъа юч адамны айырды. Ала къыз джанына джарашыргъа кетдиле. Барыб Гошаны уллу юйюне кирдиле. Арбаз да юй да адамдан тоб толду. Ала эки къауум болуб, къызны берейик, бермейик деб даулаша. Умар тартыб иги кефли болуб селешди:

— Анам, сен бир да къоркъма. Мен сау болуб Илиясха бир къыз бердирмем. Бу элде хозайын бизбиз, биз бир айтдыкь—болду. Биз айтханны ким

бузарыкъды, пусть папробуйт! Келечи Гошаны къа-
тына барыб акъырын айтды:

— Гоша, айыб этмегиз, марджа, сизге келген
эдик.

— Нек айыб этебиз, аллах айыб этмесин, джа-
ным, келигиз, келигиз. Не кереклигиз барды? Кече-
гиде былай нек къыйналдыгъыз? Ол биягъы арбаны
тилей келген болурсуз...

— Огъай, Гоша, арба кереклибиз да джокъду,
сау болугъуз. Бизни санга Илиясны атасы джибер-
генди.

Бу сёзю эшитир эшитмез, Гоша ачуланды, кёк
чартлагъанча джанды. „Кетигиз, кёрюмегиз манга,
башымы суугъа атарлай этдигиз!!!“

Адамла Гошагъа урушдула, къонакъны юден
къысдагъан дурус тюлдю, джарлылыкълары бар
эсе айтсынла, дедиле. Келечилени бири айтды:

— Да, башха джарлылыгъыбыз да джокъду.
Бюгече сизни къызыгъыз Илияслагъа келин болду,
неках этерге адам ийигиз...

Бу сёз айтылыр айтылмаз Гоша алынган адам-
ча болду. Кёзлерин джандырыб къолларын тобукъ-
ларына къамчи этиб айтды:

— Алай деген неди? Оу, мен джарлы оу, мен
хариб!—деб секириб турду. Къычырыкъ хахай эт-
ди.—Чабыгъыз! Ой чабыгъыз! Ой чабыгъыз, джа-
нгыз къызымдан да бошадыгъыз. Сыйрыб бери
алыб келигиз дейме да!..

Гоша джан басхан адамла салпыландыла, джю-
реклерине туз себилди. Махтанчакъ Умарны
эрни бурну да салпыланды... Гоша тебди: „И—и ке-

тигиз, кёрюнмегиз!“ Билдирирге баргъанла акъырын туруб чыгъыб кетдиле. Илияс джашла да Гошаладан чыгъыб юйлерине айландыла. Ол экинчи кюн эртденбла кюн башлагъа къараргъа орам башына чыкъды. Томайладан къалымгъа келген гылджаны къайтарыб ызына сюрюб баргъанларын кёрдю. Бу ишге Томайлары да уллу ыйлыкъдыла, эзилдиле, Умарны милиционер джаш сюрюб совет таба озду.

Юч айдан Гошалары да Илияслары да джарашдыла, бары да эт-джен болдула. Къарачайны чирик адетлеринден сау эсен къутулуб, таулу къызчыкъ тынч рахат джашаб башлады. Бир джылдан Илиясха бир дуппуш акъ къызчыкъ да тууду. Аминатны избачитальнягъа тамада этдиле, элни тамадасына таулу тиширыула тартыныб иги баралмай эдиле. Халкъ Аминатха таукел келиб, не кереклисин да айтыучан эди. Аминат районнга барыб, таулу къызлагъа энчи ликбез ачды, кеси окъутуб башлады. Халкъны арасында джарыкълыкъ ишлени джюрютдю. Аны халкъ да суюдю. Илиясны аскерге чакъырдыла. Ол талай джаш нёгери бла кетди. Гоша Илиясны къолуна не кереклисин да джарашдырыб, аны ызындан шахаргъа барды. Кёб джаш да биргесине Илияс алайдан машина бла аскерге кетди. Гоша да аны ызындан тыгъылыб джылады.

Элде джууукъ—тенг арасында Гоша Илиясны махтаб башлады.. „Бизни Илияс“ десе аузуна суу уртламай тебреди. Бир кюн Добай эл тюкеннге барды. Тюкен аллында талай къатын Гошаны юсюне басыныб тура, ол да Илиясдан хапар айта, кюле, ышара, Гоша Добайгъа Илиясны аскер кийимлери

бла тюшген суратын узатды, Добай алыб суратха къараб чам этди:

— Къой, къой, Гоша, бу аман Илиясны суратын да неге алыб айланаса. Гоша бир кесек джунчуб махтаныб айтды:

“ О, кет, кет ары, Илияс хариб кимден да башды!”

Добай ичинден:

— Алай бол, джаным, алай бол!—деб ышарды.

Эгизле

190... джылны къачы эди. Шамил эртде къобуб, элде бир орамны энишге айланды. Бу эл саулай округда айтылгъан онглу эл болса да, бир кенг орам джокъду. Орам тарлыкъдан брус джюкленнген арбала, арбазлагъа киралмай, орамлада къаладыла. Бу элде анда-мында къанджалбаш, дранбаш юйле кёрюнедиле. Алай болса да, юйлени асламысы къошу-

луб ишленген топракъбаш юйле, юслерине да кырдык къозлаб.

Эл бек джалан элди. Кёгет не да башха терек джокъду. Элни огъары джанындан къарасанг, тёбен джанында хар арбаз ачыкъ кёрюнеди. Эл арасында, праулен къатында, къош битген къуру юч узун бусакъ терек. Аланы къачан эсе да, эртделеде, Ортабайланы Эдик деб бир огъурлу къарт орнатханды дейдиле... Ол аланы не мурат бла орнатханын киши да билмейди...

Джылны не заманында да бу юч бусакъ терек элге уллу айбатлыкъ береди. Не узакъдан къарасанг да башларында чыпчыкъ уялары къарала, ол терекле кёрюнедиле, кеслери да былай къыбды бла кесгенча теп-тенг битгендиле. Эл башында таулагъа эришгенча бу терекле аямай кёкге чыгъалгъанларын баргъандыла. Не аз да тау аяз ургъанлай, керпеслениб, чайкъалыб тепсеген адетлери да барды.

Къарангы кече кетиб, танг келгенине къууанганча, терекле чайкъаладыла, силкинедиле, чапракълары да тыпырдаб, титиреб, „шуу—шуу“ деб джырларын башлайдыла.

Терек башында эки чыпчыкъ да бир бирлерине эришгенча не усталыкъларында салыб къызыу джырны келтиредиле.

Алтын суугъа алынганча, джылтырауукъ, сары чапракъла да джабагъы бетли чырпа бёркюне къона, Шамил бусакъ терекледен озуб Адиллери таба бурулду. „Тилегиме къабыл этмей къояр да“, —деб ол акгыл-тегил бола барды. Алай болса да: „Атамы джалын да толу тёлемеген эди, бермесе джылкъымымы сюрлюкдю, “—деб таукел атлаб Адилни къы-

лычларына джетди. Дранбаш бауну аллында Адилни атха джер сала тургъанын эслеб, аны таба атлады.

Уяла-къубула аны къатына барыб, баш уруб джумушакъ саламлашды. Адил аны саламын да алмай, аны таба да къарамай, къысха: „Не керекди?“—деб хыны сорду.

Шамил бёркюн да къолунда илей, джалыныб тилегин айтды:

— Айыб этмегиз бир ёлкюч мал деб тилекчи болуб келгенме, бир да бир бек керекди!

Адил базыкъ чончайма бурнун чюйюрюб, учхун бетли узун, зыбыр сакъалын сылай, арауун ауазын бошлады:

— Сен манга ачыкъ айтмагъанлыкъгъа, манга нек келгенинги ангылагъанма, мен сени кенгден былай къараб кёргенлей да билгенме.

— Да, Адил, неме...

— Неге неме? Адил атабызны хакъын ашады, джалын толусу бла бермеди! — деб кир хапарны элге джайгъансыз. Мен сизге тюбеб сёлеширге излеб тура эдим, сени ананг айтханны да эшитгенме... мен... Билемисиз?... Сизни атагъызгъа мени бир къара шай берлигим джокъду. Маллагъа къарар керекли этиб, ол манга къаллай бир заран салгъанды? Сизсиз борчлу манга!

Сора къолунгда къотур улагъынг болмагъанлай, энди сен ёлкюч малны уа не этесе? Не бла тёлериксе?

Былай бурнуна ургъанча болуб, Шамил бурулуб джууаб этмеди, келгенине да сокъурана, джюреги къыйнала, эрлай арбаздан чыгъыб джаллаб кетди. Элни тёбен джанына кесича бир джарлы тенгине

салыб барды. Топракъбаш юйде, талкъы бла чабыр-лыкъ илей тургъанлай тенгини юсюне кириб саламлашды. Тенги аны саламын джумушакъ алыб, джарыкъ селеше, кюле-ышара: "Кел, бери, кел, эт ары тёр таба",—деб чакъырды. Экиси да алаша шиндик-чиклеге чёкдюле.

— Алан, юй бийче уа къайдады?

— Былай ёлкюч ун излей кетгенди, бусагъат келликди.

— Шамил, ашатмай-ичирмей бир сораим, былай нек эртделегенсе? Не къайгъынг барды?

— Оллахий къайгъы да уллуду!

— Нечик?

— Ёлкюч мал излей келгенме.

— Малмы? Не мал, сора?

— Да къайдам, бир къой, не да бир токълу болса да!

— Эй, Шамил, къойла къайда? Билесе, бир къотур гылджадан ары къолумда мал джокъду. Арабий, къалай этсин экен адам?—деб кеси-кесине соруу соруб баш тёбенине къараб сагъыш этди.

— Да оллахий, сенде ууакъ аякълы болмагъанын да билеме, алай а къайдам, бир мадар табылса уа деб келгенме...

— Ай медет, медет, Шамил, не табсыз болду... Сен мени юсюме былай салыб келгенингден ары бир мадар... Неме... арабий адам не этсин?—деб сагъыш эте келиб: „Алан былай бир кесек сабыр болчу“,—деб чартлаб эшикге чыгъыб кетди. Шамил да аны ызындан къараб бир хоншу кишини арбазына кириб баргъанын эследи. Кёб да турмай, ол бир семиз токълуну тартыб келди:

— Шамил, ма, анангы сютюнден халалды, бир да эки да къайгъы этме, мен кесим тѣлерме.

— Не уллу игилик этдинг, алан! Сау бол, ёлсем да унутмам... Джетген кюн менден да бир адамлыкъ чыгъар эсе уа!

— Шамил, сорургъа унутуб турама бу мал сеннге неге керекди?

— Къурманлыкъгъа излейме!

— Алай дегенинг? Не къурманлыкъ хапарды ол?

— Да иш уллуду, — деб, Шамил ышарыб къош тишлерин агъарта, тенгине къарады.

— Ангыламадым, алан!

— Мени юй бийчем бюгече эгизле табханды.

— Алай деген неди? А юйюнг къурумагъан, сора андан бери нек тынгылаб тураса да? Асто, не уллу хапар айтдың, ха! „Къаратонду, къояма“, — деб айланнганынгы унутханмыса, Шамил, эшта, къатын кѣргюздю да санга оюнну. Эгизледе таякчы бармыды? Огъесе экиси да таракъчыламыдыла?

— Бири таракъчы, бири да таякчыды.

— Да, Шамил, энди сен уллу бай болдунг. Оллахий, мени да оздунг, игиликге туусунла, сабий тууса ким да къууанады... Алай болса да бу сабий къайгъы къара азаб болуб тюшеди... Сабий табхан тынч болгъанлыкъгъа, аны асырагъан, ёсдюрген къара азабды. Мени эким барды да, майна, артлары-аллары ачыла айланадыла. Бу джарлылыкъ бизни теблеб тургъан болмаса, былай бир баш кѣлтюрюрге да къоймайды ...

— Да, ол да алайды, алай болса да, ариу не къан джауарыкъ эсе да сабий тууарын излейсе... Аласыз не джашау! Сабий болмагъан юйде къууанч бол-

маз... Ала бла булджусанг джарлылыкъ сагъыш да бир кесек кетеди. Да, алан, бек сау бол, унутмазма. Тёртсандыкъ Шамил токълуну бойнуна атыб, тири-тири атлаб кетди.

Ол бюгюн токълу огъай, джанын къурманлыкъ этсе да огъайы джокъду. Келтириб токълуну джата тубюнде эрлай къабугъун алды. Къатынла басыныб этни къазаннга салдыла. Джууукъ-тенг къууанча джыйылдыла. Джарлылыкъ басхан Шамил уллу сый, уча этерге къолундан келмесе да, эгеч, къарнаш болушду: кими бышлакъ, кими ун, кими джау келтирди.

Элге кюн тиерге Шамилни топракъбаш юйюн хычын ийс алды, джашла, къызла кече беллик, джюзюк оюн да ойнадыла...

Экинчи кюн эртденбла эртде орамдан бир хыны таууш келди. Шамил чартлаб орамгъа чыкъса, къош иеси: „Эй а, келиб къалды кёреме, тыбыры къурурукъ,“—деб аны аллына къылычлагъа барды. Иеси гулоч таягъы бла къылычланы хыны тюртюб башлады:

— Сау юч кюн болду, хаулеликден тоймаймыса? Энди не? Быдырынгы былай кюлге салыб къачаннга дери турлукъса? Мен сени зор бла джалчы этмегенме да? Кесинг тилекчи болуб келгенингде хатер этиб алгъанма! Маллагъа энтда бир хата болады, бюгечеден къалмай къошха кет. Ол таш тийиб ёлген къойну да сени джалынгдан тыярыкъма! „Болсун“,—дегенден ары Шамил сёз да къошалмады. Ол да мурулдай-мурулдай орамдан ташайды. Кёб да мычымай Шамил юйде къалыргъа кёзю къарай тургъанлай,

джамаулу джюн чепкенин да бойнуна атыб: „Да ол биягъы худжу къошха бармасам болмайды,“ — деб кетди.

Патчахлыкъны Совет власть хорлады. Тенг, эркин эм рахат джашау ачылды. 1920 джыл ол Шамилни тау элине да кирди. Унугъуб, эзилиб келген таулула эркин джашаугъа чыкъдыла.

Къыш арасында бир сууукъ кюн Советни аллында джыйылдыла. Къочхар тонлула, чырма бёркюле арбазда ёрелешдиле. Аланы баш бармакълары къарагъанла да бар. Адетге кёре, къуру эркишиле.

Советни тамадасы Къаншау чыгъыб таукел бирэки сёз айтды:

— Джамагъат, къазауатны зараны бла эл школу-буз ачылмай къалды... Округдан ана тилде джангы школ ачыгъыз деб устаз келгенди, майна Джанибекланы Хамид джолдаш, кеси да ногъайлыды, къарачайча устады... Бюгюнден, ма бусагъатдан башлаб, сабийлени школгъа чакъырыгъа керекди... Джаш да, къыз да къоймай джыяргъа керекди.

Аны ызы бла сёз алыб:

— Школну отуну, сууу мени бойнума болсун. Печлерин джаматыргъа школгъа адам да джибергенбиз. Эшиги, терезеси сауду. Кертиси, партала аздыла. Алай болса да стол, шиндик да джыярбыз, школдан стол, шиндик тыяр адам алай кёб болмаз.

Джанибек улу да, огъурлу кёзлери ышара, билегин аллына силке, иги кесек сёлешди. Ишни болумун ангылата сёзюн бошады:

— Джамагъат, ангылаб къалыгъыз, къайтарыб ай-

тама, власть бизни ючюн кѳуралгъанды. Кѳурал школ-лагъа керекли затланы толусу бла бойнуна алгъанды. Уллу-гитче да окѳургъа, джазаргъа юренирге керекди... Эркишини тиширыуну да эркинлиги тенг болгъанды, къатын да кыыз да окѳургъа деб буйрукъ барды.

Бир кѳочхар тонлу тюкю бет:

— Энди керти да кыызла да окѳусунла,—деб алай оноу барды, не?

— Кызынги огъай,—деди Ахия,—школгъа къатынынги саллыкъбыз, эшитемисе ликбезге?

— Алырса, берирме,—деб тюкюбет кѳайырылыб, хыны кѳарады...

— Былайда сен хиликге этер адам джокъду! Мени кѳатыным, кызым бла да сени не чотунг барды?

„Тюз айтады, керти айтады“, — дедиле адамла. „Бош айтады, ангыламай айтады“, —деб кычырдыла, джамагъат дауур-суюр болду.

Алайда болгъан бай кѳауум терс сѳзню кыыздырдыла. Наукъ деген байчыкъ да кенгден, адамланы ичинден тамагъын бошлаб:

— Сора баршебекле кѳатынланы, кызыланы сыйырлыкъдыла деген сѳз керти болуб чыгъады? Не? Юйдегини чачайыкъ, бузайыкъ деб айланасыз, сора алай шойду да, не? Кѳайдам, Ахия, бизни юйдегиле-рибизден бошайма деб кесинги ол тумакъ башынгдан бошамагъа эдинг.

Артдан хуна башына кѳонуб, бир шылап кѳартчыкъ да кеси аллына кычырды:

— О, джамагъат, сабыр болугъуз, кѳоюгъуз бу дауурну, тохтагъыз, бир сѳз ангылайыкъ. Патчахны

заманында бизде, ма бу эл школну, хар не расхоту да бизни бойнубузгъа джюк болуб турду, кърал капек да джоймады. Школну отунун сууун да этдик. Школну устазыны джалына дери бизни бойнубузгъа джюк болуб, къаланыб турду. Энди бу Ахия айтханнга кёре, школну хар не расхотун да кърал кесини чотуна алады. Бу керти зат болубму айтылады?

Дагъыда сёз Джанибек улу Хамидге берилди. Аны юсюнде мор схарладан джукъа пальтосу, башында къара алаша кёрпе бёркю. Саз бетли Джанибек улу мыйыкъларына да къар бузлаб, кесгин демангили айтды: „Былайда айтылгъан затла бары да кертидиле. Совет власть элде, сахарда да болсун, школаны расходларын толусу бла бойнуна алгъанды. Аны къой уллу школагъа баргъан сабийлеге инджилмей окъурча ачха кийим да берилликди..

Байла ангыларгъа суймей сёзню къыздырдыла, дагъыда дауур болду. Ахия хыны къычырыб, халкъны шош этди. Эм артында школну джангы джылны аллында ачаргъа деб оноу этдиле. Сабийлени школгъа чакъырыр ючюн элни юч бёлюмге юлешдиле, бёлюм сайын да Советни аты бла экишер адам айырдыла, алагъа да бирер болушлукъчу да кьошулду. Башчылыкъ Джанибек улуну къолуна берилди. Бу адамла кече-кюн да арбаз-арбазгъа кириб, айландыла. Устаз сабийлени толусу бла къагъытха тюшюрдю.

Школ ачылгъанны эшитгенлей Шамил джашчыгъын школгъа хазырлау къайгъыгъа кирди.

Бир кюн ушхууур ашай, Шамил эски сёзню кёзгъады. Патчахны заманында бизге мадар болмады, дыгалас эте, окъургъа термиле турдукъ. Энди бизге кюн чыкъды, джарыкълыкъгъа джол ачылды... Мен муратыма джетмесем, ма бир ашхы къарачы. Эл школ бла къоярыкъ тюлме. Джаным сау болуб мен Азаматны Черноморгъа джибермей къоймам!

— Кет, гырылдама, сен былай кенгден тутуб джюрек джаргъанынгы къой. Ачха-бочха къайда? Черноморда ана къарнашынг болмаз да?— Да о джахил, къралны чоту бла дедим да джашла къызла да окъусунла дейдиле.

— Оу, оу, сен энди не тереннге кетдинг! Сора къызланы неге окъутадыла, ала неге джарарыкъдыла?

Шамил бир кесек да джунчуб, къатыш-къура джууаб берди:

— Да неге да джарарла, сез ючюн, неме... керек болса, прошанна джазарла... къайдам дагъыда неме, иш азмыды.

Шамил ол кюн огъуна айланыб хоншусуну биринден ёлкюч чабырлыкъ алды... Ашхы ийлеб, къара бояб, Азаматха эки гён чарыкъ этди... Джашчыкъ эски чабырчыкъларын атыб, гён чарыкъланы болджар саламдан толтуруб кийди.

Анасы да аны джюн чепкенчигин, шалбарын джамады. Азамат къууаныб, къанат битиб, чарыкъларын тюбегеннге кёргюзе, махтана айланды. „Школгъа барыр кюн джетмеймиди?“—де да сор, ол атасын анасын да тамам арытды.

Джангы джыл школ ачылыр кюн джетди. „Тамбла школгъа барама“, —деб Азамат къууанч тыбырлы болду. „Анния, школгъа кеч болур да,“ —де да сор. Кече арасында уяныб джашчыкъ тангны сакълады. Кенг оджакъдан ургъан ай джарыкъгъа кезю чыракъ барыб окъуруну юсюнден сагъыш этди.

Танг атар атмаз Азамат анасындан алгъа къобуб, бет-къол джууду. Анасы уруша тургъанлай, эртде огъуна эгиз эгечи Лейла да къобду. Ашаб-ичиб джашчыкъ, бойнунда да узун алакъытай сумкасы да салына, чартлаб орамгъа чыкъды. Анасы да аны ызындан айланды.

Орам башында дауур-суйюр эте школгъа джор-туб баргъан сабийлени эслеб анасы: „Майна, Идрис да, Махамет да кетдиле, чаб, балам!“ —деди. Джашчыкъ аллына бир-эки атлаб, баш тѣбенине къараб тохтады.

— Тохтама, чаб кеч этесе!“ —деб анасы ашыкъдырды, Азамат тынгылауну басыб, аллына бир атлам да атламады. „Кечигесе, хайда, балам,“ —деб анасы имбашындан аллына тюртдю.

Джашчыкъ „ы-ы“, бармайма деб артына турду: „Оу былай нек этесе? Алынганмы этгенсе? О, хай школгъа бармасам ёлеме—деб эки аягъыбызны бир уюкъгъа тыгъыб турдунг, энди уа былай нек этесе? Кел сора кесим школгъа элтиб келейим,“ —деб анасы аны къолундан тутду. Джашчыкъ къолун анасына тутдурмай артына чортлады. Анасы не кюрешиб да джашчыкъны аллына атлаталмады. Школ, школ деб башыбызны къандырыб туруб энди муну бу эгенине бир къара,“ —деб анасы къыйналды.

— О, киши, Азамат школгъа барыргъа унамайды, бери чыкъ,—деди. Шамил чабыб джетиб, джумушакъ сѣлеше: „Джюр, балам, кесим элтиб келейим,“—деб джашчыкъны къолундан тутду. Алай а Азамат „ы-ы“ деб артына тартыб тургъан болмаса, не азда аллына атларгъа унамады. Башына бир уллу къыйынлыкъ тюшгенча мыдах, баш тебенине къараб сынсыды. Атасы джалыныб, джалбарыб кюрешди: „Джюр, балам, майна сени тенглеринг бары да кетдиле, кеч да болады. Школда алаамат суратлары бла ариу китабла да берликдиле, алаамат хапарла айтырыкъдыла!“

Алай а бир да, джашчыкъ тирелиб тургъан болмаса, аллына атларгъа унамады...“ Да къой сора, школ къайгъыны, хайда джюр къошха кетейик,“—деб Шамил аны сумкасына узалгъанлай, бир уллу къыйынлыкъ тюшгенча джашчыкъ къычырыкъ-хахай этиб джылады. Не этерге билмей тентек болуб атасы да, анасы да орамда сирелдиле. „Кел юйге сора,“—деб анасы аны къолундан тартды. Алай а джашчыкъ аны да унамады. Асто-о, бу ишге бир къара, ха, амма муну школгъа барырын суймей эди, андан бир заран джетген болурму, ха?“—деб анасы къыйналды.

Шамил чѣгелеб джашчыкъны къойнуна къысыб ариу айтды. „Балам, айтчы нек этесе былай? Нек бармайса? Джашчыкъ кѣзлеринден джыламугъун сюрте: „Лейла бла барама“,—деб созду.

— Энди анга къара, о, юйюнг къурумагъан, аны эртде огъуна айтсанг а сора, андан бери неге тынгылаб тураса да? О, Лейла, бери чаб деб къызчыкъны чакъырды. Джамаулу алакъытай чепкенчигин да джел этдире, Лейла чабыб джетди:

— Балам, Лейла, чаб, Азаматны школгъа элт да бир къайт, кеч болду, хайда,—деб ашыкъдырдыла. Джашчыкъ джылагъанын да къоюб кёзю башы да жарыб, тирилди. Эгизчикле бир—бири къолларындан тутушуб, къанат битиб школ таба атылдыла. Къонгурау къагъылыргъа шыб деб хырылдашыб школгъа джетдиле. Дауур-суйюр эте, сабийле басыныб классха чабдыла. Ала бла бирге эгизле да кирдиле. Классны тёрт къабыргъасы да джаныуар суратдан толу; анда болмагъан джокъ: пил, сарыубек, маймул, джаз кишдик, къаблан, аслан, турна, джумарыкъ, кёгюрчюн. Сабийле дунияларын унутуб, ол джаныуарлагъа битдиле.

Кёб да турмай, Джанибек улу къолтугъу бла бир тетрады да бар, сабыр атлай, классха кирди: „Эртден ашхы болсун,“—деб саламлашды. Сабийле гюрюлдеб къобуб, анга салам къайтардыла. Устаз къолу бла кёргюзгенлей, парталаны да дыгъырдата, ызларына олтурдула. Тетрадланы да эски столгъа сала, устаз окъуу джыл башланнганы бла алгъышлады... Ол тёрт джанын сынай, къарай келиб: „Къуру юч къызчыкъ келген кёреме,“—деб ахсынды. Сабыр атлаб Лейланы къатына барыб, аз ышара джумушакъ, ата тилде айтды.

— Ай, машалла санга, окъусанг адам болурса кесинге, халкъынга да джарарса.

Ол дагъыда талай акъыл сёз айтды, сабийле да къымсыз-тымсыз болуб тынгыладыла.

Устаз атлай келиб Лейланы къатына джетгенинде:

— Къызчыкъ, кимледенсе?—Аппаладан.

— Атынг? — Лейла, — деб къызчыкъ кеси джууаб этди.

— Хай—хай—хай къалай ариу къалай алапат атынг барды: ай иги кызчыкъ, сен иги къызчыкъ!

— Лейла мени эгиз эгешчигимди,—деб Азамат да къонгурау ауазын бошлаб, сёз къошду.

Лейланы зыкгыл алакытай чепкенчигин кёргенинде устазыны джюреги къыйналыб, не эсе да сакъышлы болду.

Джанибек улу стол джанына олтуруб:

— Мен устазлыкъ этиб айланганлы кёб джыл болады: Ногъайда, Черкесде, Къарачайда, Абазада мен билмеген эл джокъду, джарлыланы сабийлерине энди школла ачылгандыла. Джашчыкъла къызчыкъла да бирге окъурукъсуз! Совет власть эркин, тенг джашау бергенди.

Ленинни ким болганындан да, аны ашхы иннет-лилингиден да устаз талай сеир хапар айтды.

Устаз сохталагъа къалам да тетрадла да чачды. Алай а алты сабийге джетмеди. Устаз алагъа бирер къара боялгъан къанга да, мел да берди, сизге алкъын китаб джокъду, ашыкъмагъыз, джиберилликдиле, не да келликди — деб ангылатды. Джанибек улу Хамид уллу шкафны ачыб алыб, Лейлагъа бир орус букварь берди. Харифлери уллула, аны ичинде болмагъан сурат джокъ: пил, аслан, къаблан, доммай, ат, къаз... Устазны джюреги кёлтюрюлюб, къууаныб биринчи дерсин башлады. Сабийлеге ана тилде, орус тилде сёзледен тауушладан сейир хапарла айтды. Дерс бошалабы, арт къонгурау къагъылганлай, дауур-суююр эте, сабийле басыныб эшикге къотарылдыла. Талай сабий динден дерс алыргъа медрсе таба бурулдула. Азамат да, Лейла да бир—бири къолларындан тутуб межгитни аллы бла юйлери таба ай-

ландыла. Межгит къатында аланы алларына афенди чыкды... Лейланы былай къараб кѳргенлей, бѳрюча къынгырына къараб сорду:

— Къызчыкъ, не айланаса былайда?—

Аз ышара: „Школдан келеме,“—деб Лейла къууанч хапарын таукел айтды... Афенди гулоч таягъын тигине ура, эки чаппасын суйрей, сабийлени къатларына барыб хыны этди:

— Алай деген неди?

Кимди сени школгъа чакъырыб айланган?

— Сабийле симсиреб тынгылауну басдыла.

— Кимни къызыса?

— Апполаны Шамилни,—деб Азамат кесгин джууаб берди.

— Сен а—деб джашчыкъгъа айланды.

— Мен да Шамилни!

— А, сора сиз ол динсиз Шамилни урлугъусуз. Сизни атагъыз къуран айтхандан да, аллах айтхандан да эртде чыкъгъанды... Къынгыр къазыкъны кѳлекгеси тюз болмазын ким да биледи.

Къызчыкъ афендини сѳзлерин ангыламай, къубула-буюгъа:

— Школгъа мен кесим келгенме?—деди. Афенди теке сакъалын да къалтырата, отча джанды.

— У—у—й бетсиз! Кѳремисе, дагъыда бери къайырылыб джууаб этгенин... Кафырны баласы игит да кафыр болур!

Азамат да, Лейла да баш тѳбенлерине къараб, сын болдула. Къызчыкъны дуппуш бетчиги къызарыб, шонтукъ бурунчугъуну юсюне чирчик-чирчик тер урду. Афенди эки тана кѳзюн да джандырыб тишсиз ауузун да кенг ача хыны къычырды:

— Кет былайдан, дейме да! Къарабетни баласы къарабет. Ташай ары кёзюмден!

Сабийле къартчыгъадан къутулгъан джуджеклекча юйлери таба секирдиле.

„Сабийлени аталарын биягъында алайда кёрдюм шойду да,“—деб ичинден мурулдай афенди праулен таба атланды.

Совет аллында Шамилни табыб, талай адам къараб тургъанлай афенди анга къутурду:

— Къуран айтханны да биз айтханны да теблеб, сен къачаннга дери турлукъса? Ха?! Намаз этгенинг джокъ, ораза тутханынг джокъ... Сени кибиб бир эки динсиз амалтын бу элге бир уллу къыйынлыкъ тюшерге башлагъанды... Ишексиз аллах ачууланыргъа башлагъанды... Сени баратангы къатында терекни шыбыла алай бош ургъанды дебми тура болурса. Энди шыбыла сени юйюнгю чачарын излеб айлана болурса дейме, не?

— Къой, афенди, къой, ол заманла кетгендиле... —деб Шамил, бир джанына бурулуб кетди.

Лейланы кёрюб, дагъыда тийре къызчыкъла къошулуб, окъуучула кёбден-кёб болдула.

Эгизчикле уа хаман бир—бири къолларындан тутуб школгъа алай джюрюй эдиле.

Къызчыкъ

1942 джыл июлну ахырында фашист аскерле район шахаргъа кирдиле. Талай немча солдат Анна Ивановнаны юйюне патар салдыла. Зингер Альберт деб бир офицер да кюннге айланган эркин комнатагъа джарашыб бий болду. Анна Ивановна чакъырылмай келген „къонакълагъа“ кыйналды. Алай а не къычырыкъ этсин.

Немчала джыйлаб, мыслаб чууут, коммунист изледиле, табханларын къырдыла, шахарда айланыб, тинтиб халкъны тонадыла.

Ол кюн огъуна ингирде юйде Анна Ивановнаны къатына олтуруб, Зингер андан хапар изледи.

Къатын анга болумун къысха ангылатды:

— Эрим, беш джыл мындан алгъа ауушхан эди, бир джашым бар эди да, ол да къазауатда ёлдю, кёб болмай аны ёлген къагъыты келгенди... Ма бу уллу юйде кесим къалдым... Джашаялмадым... Болмагъанында ма бу къызчыкъны асырагъа алдым... бу бала атасы анасы да бомбёжканы заманында ёлюб, орамгъа атылыб къалгъан эди. Энди мени не къууанчым да ма бу къызчыкъды, аны бла баш кечиндириб джашайма...

Къатын сыйдам джукъа бетин къол джаулулгъу бла сылай, къайгъылы болуб айтды:

— Тюзюн билмейме, бу къызчыкъны акгасы немча болгъанды дейдиле. Россияда немчала кёбдюле, алай болургъа да болур.

Абчар кишдик кёзлерин джандырыб чырайлы къатыннга джити къараб, сынаб сорду:

— Сен айтханнга кёре, сора бу къызчыкъны немча къаны барды, офицер къызчыкъны билекчигинден кюч эте кесине тартыб айтды:

— Керти да бу къызчыкъны немча къаны болур... бизге ушаб турады.

Офицер бир бирде къызчыкъгъа конфет пряник да келтире эди. Талай замандан дядя Альберт,— деб къызчыкъ офицерге илешди. Бир—бирде офицер къызчыкъны кёлулундан тутуб, Анна Ивановна бла

түкениге да бара эди. Арадан бѐлек заман кетди.

Бир кюн эртденбла гитлерчи офицер юйде кеси энчи кьалыб, сакьал джюлюй тургьанлай, Анна Ивановна юйде болмагьан кѐзюуде почтальон бир письмо келтирди. Офицер ол письмону алыб, ачыб окьуду, кьагьытны бир джерчигин кьайтарыб кьадалыб талай кере да окьуду:

„Кьызчыкь сау эсен турамыды? Тансыкь болуб ѐлеме, хар кече сайын тюшюмде кѐреме, чыдаб болалмайма, билесе, мени не кьууанчым да джангыз олду. Тилейме мени ючюн сен аны кьучакьлаб бир уппа эт.“ Сора офицер кьагьытны хурджунуна сала, кеси—кесине:

— Эй былада тюрлю затла бар кѐреме? Бюгюн огьуна бир тюз хапар излейим—деди.

Офицер ол кюн огьуна хоншу—тийре кьоймайын кесине чакьырыб, Анна Ивановнаны юсюнден сорду, хапар изледи. Хар ким да ол кьатынны джакьлаб, сакьлаб сѐлешдиле. Алай а аланы ичинде бир лябатда аракьычы кишичик Анна Ивановнаны да кьызчыкьны да сатды. Немчалагьа тюр берди. Ол кече огьуна юйге кирир—кирмез офицер Анна Ивановнагьа хыны сѐлешди:

— Сен барыб тохтагьан коммунист кѐреме! Сен мени нек алдаб айланаса?! Чууут кьызы немча этгенсе? Не? Бу кьызчыкьны чууут болгьанын нек джашыргьанса?

— Ётюрюкдю, алдайдыла, ким эсе да суймегенлик этиб айтады. Алай бла сизден кѐл алыргьа умуг этедиле.

— Кьайдады кьызчыкьны анасы?

Анна Ивановна кесин кьатдырыб таукел айтды:
— Аны анасы менме, мен!

— Тонгуз, кьара тонгуз, Сара уа кимди сора?

Джюреги чанча кьатын ичинден: „Эй, кьан джау-уб тура кёреме,“—деди.

Бети кьуту кете кьатын кёзюнде огъу болса урурлай болуб, энтда не айтады экен деб офицерге хыны кьарады. Кьаш--баш тую келиб, офицер Анна Ивановнагъа отча джанды:

— Нек тынгылайса? Эшитмеймисе мен айтханы? Сёлеширге эринген эге болурса дейме, не?

— Джокъду аны анасы, аны анасы менме!— деб биягъы кьатын таукел айтды.

Офицер герохуна узала тебрегенлей, кьызчыкъ кюлюб харх этиб, арбаздан чартлаб юйге кириб, Анна Ивановнаны бутларына чырмалды... Кьоллары кьалтырай Анна Ивановна кьызчыкъны кесине кьысыды...

Офицер ассы кьандан толгъан кёзлерин да джандырыб, аракъы ийис эте кьутурду:

— Чуут инсан дуниядан кьурургъа керекди, бир джан да кьалмай бары да туб болургъа керекдиле... Бу дунияда алагъа орун джокъду... Кьызчыкъ герохну кёргенлей кьоркьуб: „Ой, анам,“—деб ананы этеклерине джабышды... Анна Ивановна кьызчыкъны сермеб кьойнуна алыб эшик таба чабды...

Олсагъат аны ызындан „тарх—тарх“ деб, эки юкере герох атылды... кьатын да кьызчыкъ да коридоргъа бауурландыла. Бир кесекден эски полгъа кьызыл ала кьан джайылды.

Орундукъчунъ

Тамарагъа атайма.

Немчала кысталгъан кюнню экинчи кюнюнде Пачахан кереги болуб область шахарны уллу базарына чыкъды... Адам кёб, базар чайкъала. Адамла анда-мында джоппу-джоппу болуб, кюле-ышара, немчаланы къачханларындан къууанч хапар айта. Пачахан орундукъла сатылгъан джерге джетгенлей,

аны аллына бир арыкъ къатын чыгъыб акъырын, мыдах айтды:

— Айыб этмегиз, марджа, сизни сабийигиз болур?..

— Аны сёзюн бёлюб, Пачахан ышарыб накъыр-дагъа бура джууаб этди:

— Аны уа бир да сормагъыз, ала бизде кёбдюле, артыгъы да барды, керек эсе берейик!

— Огъай, джаным, сау болугъуз, сабий—балыкъ болмагъан джерде не къууанч болур? Мени джауум да сабийсиз болсун... ол къыйынлыкъны бир да сынама... эгечим... Бир сабий орундукъчугъум бар эди, керек эсе?..

— Аны уа излеб да айланама, табмайма ансы. Уллу орундукъмуду?

— Огъай, сегиз джыллыкъ сабийге!

— Акъыз, сени меннге тюбегенинг не ашхы болду... Манга тамам аллай орундукъ керекди. Багъасы неди?

— Да аны бир да сормагъыз, учуз сатама! Эски тюлдю, джангы орундукъчукъду... Багъа сатарыкъ эсем да бери базаргъа кёлтюрюб айланалмайма, ит фашистле мени саулугъуму да кючюмю да алгъандыла, рахын болуб, кёлтюрем болуб бошагъанма...

— Да джангы орундукъ эсе, сора, алай учуз нек сатаса да?

— Да, эгечим, сиз аны манга бир да сормагъыз, аны хапары ачы хапарды...

— Нечик?—деб Пачахан тум къара кёзлерин джандырыб къатыннга сынаб къарады.

Къатын тынгылады..., къысха джууаб бермеди..., эки огъурлу кёзю да суудан толду. Къол джаулу-

гъу бла кёзлерин сюрте, ол тыхсыныб хапарын айтыб башлады:

„Мени джангыз бир балам бар эди, Колячыгъым, быйыл сегиз джылгъа кирген эди... Билесиз ол къанлы немчала джетер джетмез школну джабдыла. Сабийле орамгъа тёгюлдюле. Джашчыкъ да школдан айырылыб орамгъа атылды.

Ма, кёб болмай, бу кетген бараз кюн, сабийле джыйылыб бизни орамда къазауат оюнну ойнадыла... Ол оюнну ким да биледи, сен да биле болурса. Сабийле экиге юлешинедиле, бир къаууму бизни аскерчиле, бир къаууму да „немчала“ болдула, бир-бирлерине чабадыла, уруш ачдыла. Коля бизни аскерчи болгъанды. Ойнай—ойнай келгендиле да... сора, бизни джашчыкъ бир „немчаны“ пленнге тутханды. Ол бир агъач герохун да ол „немчалыны“ джелкесинден тирегенди да аллына сюргенди. Алайда адамла кёрюб тургъандыла, ала хапар айтадыла. Сюрюб бара Коля „немчалыгъа“ хыны буйрукъ халда талай сёз айтханды: „Эй, къан гыбыт фриц, адам этден тоймагъан, урама, бусагъат къолларынгы ёрге тут, Гитлер капут“—дегенди, къайдам, не айтайым, дагъыда талай сёз айтханды. Ол да алай эте тургъанлай юслерине немча офицер чыкъгъанды. Къан джауарыкъ, ол да къайдан чыкъды, къайдам... Ол офицер алай—былай демегенди, бизни джашчыкъны ызындан джетгенди да: „Ма санга фриц,“—дегенди да герох бла ургъанды да къойгъанды... Билесе, фашистле адам ёлтюргенни башларына сыйгъа тергейдиле... Ол кюн алайда талай адам болгъанды. Ала хапарын айтадыла. Гюнахсыз, хатасыз сабийни уруб

аудуруб, ызына да къарамай, бир немча джырны да джырлай орамдан ташайыб кетди. Олсагъатда мен юйде джашчыкъны келекчигин джууа тура эдим.

Былай герох тарх деб атылгъанлай чабдым... Тамам къркъа—къркъа чыкъдым. Адамла да чабдыла... Барсам а сени джауунг да аллайгъа барсын... Джарлы балам, Колячыгъым, джерге бауурланыб кычырыкъ-сыйыт эте тура. Джетиб къркынума алдым. Эки къркылум да къркырегим да кызыл ала къркы болду... Къркыны джыламугъу тегюлдю. Сёзю тамагъына тыгъылыб селешалмай хапарын белдю.

„Эгечим, къркынылык къркы къркы къркы сен тюрсе, кесинги къркыдыр, джаным,“—деб анга Пачахан да кел этерге кюрешди. Ол къркыны бир кесек шош бола келиб, хапарын дагъыда бардырды: „Ол къркы манга бир да сорма, аны адам адамгъа айтыб къркындан да келмез... Джууукъ—тенг да чабдыла. Алай а, не келсин, ол атасыны этин ашарыкъ бир да бир табсыз ургъан эди... Окъ джарлыны богъурдагъын чачыб чыкыгъан эди, хырылдаб солуялмады... Джарлы бала... „Анны, ой анны,“—деб шо ол бир таралды... къркынына тунчугъуб белдю джарлы джан... къркыларына алай тунчукъсунла фашист итле. Бу ачы иш мени джюрегиме тюркюмчек болгъанды да кетмейди. Аны таралгъан тауушу да ма былай хаман къркылагъымы зангырдатханлай турады...

Пачаханна да джюреги къркыгалыб, бети—къркы тюрлене, аны сёзю белдю: „Эй, эгечим, ала къркыны тюр этиб кетдиле да, тюр болуб къркырейик аланы. Мени эрими да ала белтюрдюле... Сен балангы белкюркы да табханса... Мен а не белкюркы табмадым, не то-

лу хапар билмедим... Аланы туб болуб бир кёрсем, ахыры ёлсемда ёлдюм деб ёкюнмез эдим.

— Ах, ким да алайды, эгечим,—деб къатын Пачаханны кёзюне къараб сёзюн бошады.

— Джашчыкъны орундукъчугъун кёргеним сайын джюрегим чанча, таза ырахын болуб бошагъанма, не дыгаласым да орундукъ кёзюмден ары бир къораса дейме... Тюзю, таб, бошунагъа берирге да огъайым джокъду.

— Болсун, джаным, тамблада затда бир барыб кёрюрге,—деб Пачахан аны адресин да алыб, татлы саламлашыб кетди. Коляны ачы хапары Пачаханны джюрегинде эски джарасын къозгъады. Орундукъ керекли болуб инджилсе да, Галина Александровнагъа орундукъ кёре баралмады. Дагъыда арадан эки кюн кетди. Ючюнчю кюн ойлаша, сагъыш эте келиб Пачахан кеси-кесине урушду: „Ол инджилиб айланган къатыннга мен алай сууукъ нек къарадым? Таб, орундукъ алмай эсем да барыб ариу сёз бла аны джюрегин нек джапырмадым?“ Ол кюн огъуна туруб Пачахан Галина Александровнагъа барыб, джашчыкъны орундукъчугъуну багъасын да бериб алды. Къатын орундукъ къулагъындан бир къызыл бусхулну теше башлагъанында, Пачахан кесин тыялмай сорду:

— Ол не бусхулду?

— Коляны эски пионер галстугуду, насыбсыз, кеси къысхан эди, аны кёзюнден кёрюб тиймей тура эдим... Галстукга къарасам, Коляны бет тюрсюню, кълчукълары кёзюме кёрюнеди... Коля былай юйде мени бла бирге тургъанча болама... Гали-

на Александровна кызыл бусхулу сингирли къллары бла алыб уппа этиб, джумушакъ късйнуна салыб кесине къаты кысыды. Джыламсыраб: „Аккыз, айыб этме, Коляны кычакълагъанча болдум! Бу насыбсыз бала насыбсыз болду да кетди... мен а ма энтда джашаб турама... Ахырында да, Коля мени биргесине ала барса, мен ма бу кыйынлыкъдан кыутулур эдим...

Бир-бирде, О Коля, мени да биргенге нек ала кетмединг? деб да таралама. Пачахан эгешчигим, ма былай болуб кыаралыб турама... Джангыз баласын да кыабыб аны ызындан тарала кыалгъан анадан джарлы дуняда ким болур? Кече уянсам, кеси аллыма Коля бла селеше турама. Тамам аккылымдан шашаргъа башлагъан болурма дейме...

Бу хапар Пачаханны джюрегин эритди. Орундукъчукъну юйге элтирге келю бармай, аны кыарнашындан туугъаннга берди...

Артда Галина Александровна бла Пачахан тюбешеле, бир джууукъ адамлача селеше эдиле.

БАШЛАРЫ

Неден да багъалы . . .	3
Таулу кыыз	20
Эгизле	44
Къызчыкъ	60
Орундукъчукъ	64

*Лайпаков Хамид
Оразович*

БЛИЗНЕЦЫ

Рассказы для среднего
и старшего школьного
возраста

Редактор

А. А. Суюнчев

Художник

К.-М. М. Нурмагомедов

Художественный

редактор **М. П. Бертник**

Технический редактор

Г. М. Хомяков

Корректор **Р. А. Гнаева**

Сдано в набор 6-III-1968 г.
Подписано к печати 29-V-1968 г.
Формат 70×108¹/₃₂. Физ. п. л. 2,25.
Усл. п. л. 3,08. Уч.-изд. л. 2,48.
Заказ № 1161. ВУ 53146.
Тираж 2000 экз. Цена 7 коп.

* * *

Карачаево-Черкесское
отделение,
Ставропольского
книжного издательства.

* * *

Карачаево-Черкесская
областная
типография,
Черкесск,
Первомайская, 47.

Багъасы ? кап.

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1968